

Ngāue mo Nofo 'i 'Aositelelia

TOHI FAKAHINOHINO KI HE TEU FOLAU ATU

ki he kau ngāue fakataimi

Australian Government

Seasonal
Worker
Programme

Ngaahi fetu'utaki'anga

KAPAU TE KE FIEMA'U HA TOKONI LOLOTONGA HO'O I 'AOSITELELIA PEA KE TĀ KI HE:

Ko e Laine ki he Ngaahi Fakamatala ki he Polokalama Ngāue
Fakataimī (Seasonal Worker Programme Information Line)

+61 2 6240 5234 (Telefoni mei tu'apule'anga)
(02) 6240 5234 (Telefoni mei 'Aositelelia)

Ko e Laine Telefoni ki he ngaahi fakamatala 'a e Potungāue Ngāue, Taukei Ngāue, Famili mo e ngaahi Pisinisi liki teke lava 'o fetu'utaki ki ai kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i pe ko ha me'a 'oku ke hohā'a ki ai fekau'aki mo e polokalama.

Telefoni Fakavavevave Ma'ae Polokalama Ngāue Fakataimī ('Aositelelia) 1800 515 131

**Ko e Laine Fakamatala 'a e Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'angā
(Fair Work Ombudsman Information Line)** 13 13 94

Tā ki he fika ko 'eni kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i fakalukufua kau ki ho'o tu'unga ngāue pe tu'unga vahenga, pe, 'osi ho'o talanoa ki ho'o kautaha pea 'i ai ha'o hoħā'a kau ki ho'o vahe pe tu'unga e ngāue.

Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakalotofonua 13 18 81

Telefoni ki he fika ko 'eni kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i fakalukufua kau ki ho'o visa, pe 'oku ke fie liliu ha fakaikiiki ho fetu'utaki'anga, pe lea ki ha 'ofisa he potungāue.

Ngāue mo e Malu 'i 'Aositelelia (Safe Work Australia) 1300 551 832

Kapau te fiema'u ha fakamatala mahino ki he ngāue, mo'ui mo e ngaahi me'a ki he malu, Ko e Ngāue Malu 'i 'Aositelelia te ne ala lava ke tuku atu koe ki he kau ma'u mafai totonus 'i he vahe fonua 'oku ke ngāue ai.

Kapau 'e 'i ai ha fa'ahinga taimi 'e 'i ha tu'unga fakatūtamaki ai ho'o mo'ui pe taimi faingata'a fakafokifa', tā ki he fakafokifa' 'a e kau polisi, tamate afi pe fetuku e kau mahaki 000

Ho'o 'luniti 'Ave Kau Ngāue

Ho'o Talafekau Lahi pe 'Api 'Amipasitoa

Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai

Makehe mei he Sila 'o e Kominueli, ko e faka'ilonga 'a e Potungāue', ha ngaahi naunau 'oku malu'i 'e he faka'ilonga gefakatau'aki pea mo ha me'a 'oku 'osi 'ilonga ko e ngaahi me'a 'oku 'oatu 'i he tohi ni 'oku 'oatu ia 'i he Creative Commons Attribution 3.0 Australia (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/au/>) licence.

Ko e fakaikiiki ki he tu'unga 'oku kau ki he laiseni 'oku ma'u atu ia he Creative Commons website (hū ki ai ngae'aki 'a e fehokotaki'anga 'oku 'oatu') change ko e tu'utu'unii kakato fakalao ki he laiseni CC BY 3.0 AU (<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/au/legalcode>).

Ko e tohi' kuopau ke taku ko e Ngāue mo e Nofo 'i 'Aositelelia – Tohi fakahinohino ki he te folau atu' ma'ae kau ngāue fakataimī'.

Ngāue mo Nofo 'i 'Aositelelia

TOHI FAKAHINOHINO KI HE TEU FOLAU ATU

ma'ae kau ngāue fakataimī

Telefoni: +61 2 6240 5234
‘imeili: seasonalworker@employment.gov.au
Facebook.com/SWPAus | Twitter @SWPAustralia
www.employment.gov.au/seasonal-worker-programme

Kakano 'o e Tohi

1 TALATEU – KO E POLOKALAMA NGĀUE FAKAFĀAHITA'U	1
1.1 TALITALI FIEFIA	1
1.2 KAU KI HE POLOKALAMA NGĀUE FAKATAIMI	2
1.3 KO E HĀ 'OKU MAHU'INGA AI 'A E POLOKALAMA'	3
1.4 KO HO 'ULUNGAANGA I'AOSITELELIA	3
1.5 KO E HĀ 'OKU KE 'AMANAKI KE MA'U I HO'O NGĀUE I'AOSITELELIA?	3
2 HO'O VISA	4
2.1 KO E HĀ TEU LAVA 'O FAI I HE VISA KO 'ENI?	4
2.2 KO E HĀ TEU LAVA 'O FAI I HE VISA KO 'ENI?	5
2.3 KO E HĀ E MĒ'A 'E HOKO KAPAU TE U MAUMAU'I HA TAHA E NGAahi TU'UTU'UNI 'EKU VISA?	5
2.4 FĒFĒ KAPAU 'E LILIU HOKU TU'UNGA I'AOSITELELIA?	5
2.5 FĒFĒ KAPAU TE U FIE NOFO FONUA I'AOSITELELIA?	5
3 KO HO'O TOHI MA'U NGĀUE	6
3.1 TOHI MA'U NGĀUE	6
3.2 KO E HĀ 'E I LOTO I HE 'EKU TOHI MA'U NGAUE?	6
4 KO E KAUTAHA KUO TALI KE KE NGĀUE AI	8
4.1 KO E HĀ 'A E KAUTAHA KUO TALI KE KE NGĀUE AI?	8
4.2 KO E HĀ E FATONGIA 'O E KAUTAHA KUO TALI KE KE NGĀUE AI 'I HE POLOKALAMA?	8
4.3 KO E HĀ 'A E TOKANGA'I FAKAFAFEKAU?	9
4.4 FAKAMATALA KI HE KAU NGĀUE 'OKU TOE FOKI MAI	9
5 NGAahi TU'UNGA MO E FOKOTU'UTU'U HE NGĀUE	10
5.1 TU'UNGA VAHENGÀ	10
5.2 FELOTOI KE TOTONGI FAKA FO'I NGĀUE	10
5.3 HOUA 'O E NGĀUE	12
5.4 FOKOTU'UTU'U KI HO'O NGĀUE MO E PA'ANGA 'E MA'U	12
5.5 FA'AHINGA ENGĀUE	13
5.6 MALŌLŌ	13
5.7 'AHO MALŌLŌ	14
5.8 MALŌLŌ KAI	14
5.9 KO HO NGĀUE'ANGA MO E TU'UNGA E NGĀUE'	14
5.10 NGAahi TOTONU HE NGĀUE'ANGA MO E 'OSI MEI HE NGĀUE	15
5.11 TOE NGAahi FAKAMATALA MO E TOKONI LILIU LEA	15
5.12 FAKALELE'I E PALOPALEMA	15
6 NGAahi 'IUNIONI	16
6.1 NGAahi 'IUNIONI I'AOSITELELIA	16
7 PA'ANGA	17
7.1 PA'ANGA 'AOSITELELIA – PEPA	17
7.2 PA'ANGA 'AOSITELELIA – KOINI	18
8 KAU KI HE TALI TOTONGI HO'O VAHE	19
8.1 FAKAMATALA HO'O LA'IPEPA TALI TOTONGI HO'O VAHE	19
9 NGAahi TO'O	22
9.1 KAU KI HE NGAahi TO'O	22
9.2 FAKAIKIKI ANGE 'O E NGAahi TO'O	23
10 TUKUHAU MO E VAHENGÀ MALŌLŌ	24
10.1 TUKUHAU	24
10.2 VAHENGÀ MALŌLŌ	25

11	PULE'I HO'O PA'ANGA	26
11.1	ANGA HONO FAI 'O E PATISETI	26
11.2	NGAAHI FOUNGA FAINGOFUA KE TANAKI E PA'ANGA	27
12	KO E 'AVE PA'ANGA KI 'API	31
12.1	'AVE PA'ANGA KI 'API	31
13	'ALU KI 'AOSITELELIA	33
13.1	FAKATAHA NOUNOU PEA TOKI FOLAU	33
13.2	FOKOTU'UTU'U KI HE FOLAU'	34
13.3	KO E HĀ KE FA'O	34
13.4	'I HE VAKAPUNA	35
13.5	TU'UTA 'I 'AOSITELELIA	36
14	LAO 'A 'AOSITELELIA	37
14.1	KO E NGAAHI LAO MAHU'INGA 'I 'AOSITELELIA	37
14.2	KAU POLISI 'I 'AOSITELELIA	38
15	KO E ANGA FAKAFONUA 'A 'AOSITELELIA	39
15.1	LILIU KI HE MO'UI 'I 'AOSITELELIA	39
15.2	TATAU E TOTONU 'A FEFINE MO TANGATA	39
15.3	NGAAHI TIPI FAKASIVILAISE	40
15.4	LOTU	41
16	NOFO 'I 'AOSITELELIA	42
16.1	KAU KI 'AOSITELELIA	42
16.2	ANGA E 'EA	42
16.3	KO HO KOMIUNITI FO'OU	42
16.4	FANGA MONUMANU 'AOSITELELIA	43
17	MO'UI MO E HAISINI 'I 'AOSITELELIA	44
17.1	NOFO MO'UI LELEI 'I 'AOSITELELIA	44
17.2	NGAOHI MO TAUHI 'O E ME'AKAI	44
17.3	HAISINI LELEI 'I 'API	46
18	MAAU HO'O NOFO 'I HO 'API FO'OU	47
18.1	NOFO'ANGA	47
18.2	FE'ALU'AKI ME'ALELE	48
18.3	FAKATAHA NOUNOU HE TU'UTA	48
18.4	FAKAAVA HA 'AKAUNI PANGIKĒ	49
19	FETU'UTAKI MO HOMOU 'API	50
19.1	TELEFONI TO'OTO'O MO E TA KI 'API	50
19.2	KAATI TELEFONI FAKAVAHAA' PULE'ANGA	50
19.3	'INITANETI	51
19.4	KI' PI POLOKALAMA LE'O HE 'INITANETI MO E FEKAU HE TAIMI PE KO IA	51
20	KO E HĀ E ME'A KE FAI 'I HA HOKO HA ME'A FAKAFOKIFĀ	52
20.1	KO E HĀ E ME'A KE FAI 'I HA HOKO HA ME'A FAKAFOKIFĀ	52
21	KAU HE NGAAHI FAINGAMĀLIE AKO NGĀUE 'I 'AOSITELELIA	53
21.1	AKO NGĀUE MO E FAKALAKALAKA E POTO'I NGĀUE 'I 'AOSITELELIA	53
22	FOKI KI 'API	54
22.1	FAKATAHA FAKAMATALA NOUNOU KIMU'A PEA KE TOKI FOKI	54
22.2	TU'UTA KI 'API	55
22.3	NGĀUE'AKI HO'O PA'ANGA	55
22.4	TEUTEU KI HE FA'AHITA'U NGĀUE HOKO MAI	55

1 Talateu – Ko e Polokalama Ngāue Fakafa'ahita'u

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e ki'i tohi fakahinohino ni te ne tokoni'i koe ke ke ma'u e lahi taha 'aki ho taimi ho'o nofo mo ngāue 'i 'Aositelelia 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī.
- Ko e Polokalama Ngāue Fakataimī te ke lava ai 'o ma'u 'a e pa'a'anga ki ho fāmili.
- Kapau 'oku 'ikai ke mahino ha fa'ahinga me'a lolotonga ho taimi 'i 'Aositelelia, 'oku mahu'inga ke ke fetu'utaki ki he Ngāue'anga na'e tali ke ke ngāue ai.

1.1 TALITALI FIEFIA

Talitali fiefia koe ki he Polokalama Ngāue Fakataimī (ko e Polokalama). Ko e ki'i tohi fakahinohino ni 'e tokoni atu kiate koe ke ke teuteu ke ngāue mo nofo 'i 'Aositelelia. Ko e ma'u 'anga tokoni mahu'inga ia ke ngāue'aki lolotonga ho'o Nofo 'i 'Aositelelia mo e taimi te ke foki ai ki 'api. Kataki ha'u mo ia, pea ke fakapapau 'oku ke maheni mo e ngaahi kaveinga kotoa 'i he fakahinohino ni. Te ne 'ai ke faingofua ange ho taimi 'i 'Aositelelia pea tokoni atu kiate koe ke ke 'ilo'i 'e me'a ke ke 'amanaki ki ai.

Manatu'i: Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo 'a e me'a ke fai, pe 'oku ke puputu'u 'i ha fa'ahinga me'a 'i ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe ki ho fatongia he ngāue, fetu'utaki ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ai. Ka neongo ia, kapau 'oku ke hoha'a kau ki he vahe pe ko ho'o ngaahi totonu he ngāue'anga 'oku totonu ke ke fetu'utaki ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga (Fair Work Ombudsman, FWO).

Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e hoko fakafokifá pea 'oku ke fiema'u 'a e kau polisi, kau tamate afi pe ko e fetuku 'a e kau mahaki, fakafetu'utaki ki he **000**. Ko e fika ta'etotongi 'eni pea 'e fakafehokotaki koe ki he taha 'o e ngaahi ngāue ni.

Participating Countries

1.2 KAU KI HE POLOKALAMA NGĀUE FAKATAIMI

Ko e Polokalama Ngāue Fakataimī 'oku ne tokoni ki he fakalakalaka faka-'ikonomika ki he ngaahi fonua he 'Otumotu Pasifiki mo Timor-Leste 'aki hono 'omai 'a e ngaahi faingamalie ngāue 'i he ngōue 'i 'Aositelelia mo e ngaahi kautaha ki he nofo'anga. Ko e Polokalama Ngāue Fakataimī 'oku ne 'omai 'a e ngāue fakataimī ki he ngaahi kautaha 'i he ngōue mo e ngaahi feitu'u 'oku fili ki he ngāue ki he nofo'anga 'oku 'ikai te nau lava 'o feau 'a 'enau fiema'u kau ngāue fakataimī mei he kau kumi ngāue honau feitu'u.

Ko e Polokalama na'e palani ia koe'uh i ke ke ma'u 'a e faingamālie ke tokoni'i fakapa'anga koe mei ho'o ngāue heni. Ka neongo ia, 'oku pau ke ke Ngāue malohi pea fakapotopoto'i fakalelei ho'o pa'anga. 'Oku ke ma'u ai 'a e faingamālie ke ma'u ha pa'anga lahi ange 'i 'Aositelelia 'i homou fonua, kae kehe ko e nofo 'i 'Aositelelia 'oku mamafa. 'Oku faingofua ke fakamoleki e pa'anga 'oku ke ma'u, ko ia 'oku mahu'inga ai 'a e faka-patiseti.

1.3 KO E HĀ ‘OKU MAHU’INGA AI ‘A E POLOKALAMA’

Ko e Polokalama Ngāue Fakataimī ‘oku mahu’inga fakatou’osi ki ‘Aositelelia pea mo ho fonua na’a ke ha’u mei ai. Fakatātā’aki ‘eni, ‘e lava ke tokoni ki he kau faama ‘a ‘Aositelelia ke tō mo toli e fua ‘enau ngōue pea ko e pa’anga ‘oku ke ma’u ‘e lava ke ‘ave ia ki homou ‘api ke tokoni ki ho famili mo e komiuniti’.

Ko e taimi ‘oku ke foki ai ki ‘api te ke ala ngāue’aki ‘a e ako Ngāue na’a ke ma’u mo e poto’i Ngāue na’a ke ako ‘i ‘Aositelelia ke tokoni ke langa hake ‘a e tu’unga fakalakalaka faka-‘ikonomika ho fonua.

1.4 KO HO ‘ULUNGAANGA ‘I ‘AOSITELELIA

Manatu’i ko e lolotonga ho’o ‘i ‘Aositelelia ko e fakaofonga koe ho fonua. ‘Oku mahu’inga ke ke fakaofonga’i lelei ho fonua pea ‘oua na’a ke fai ha me’ā te ne ala faka’atakovi’i koe, ho famili pe ko ho fonua. Kapau te ke anga ta’etaau, mahalo pe he’ikai toe ngofua ke ke foki mai ki ‘Aositelelia ni ko ha toko taha Ngāue fakataimī he kaha’u.

1.5 KO E HĀ ‘OKU KE ‘AMANAKI KE MA’U ‘I HO’O NGĀUE ‘I ‘AOSITELELIA?

Mahalo ‘e sai ke ke fakakaukau pe ko e hā hono mahu’inga kiate koe ke ke Ngāue ‘i ‘Aositelelia ‘i he Polokalama Ngāue Fakataimī. Fakatātā’aki ‘eni, ko e kau Ngāue ‘e ni’ihī ‘oku nau fiema’u ke ma’u ha pa’anga ke tokoni ki he ako ha memipa ‘o e famili pea mo totongi mo e ngaahi me’ā hange ko e totongi ako. Ko e ni’ihī ‘oku nau fiema’u ke ngāue’aki ‘a e pa’anga’ ke langa pe fakalelei’i honau fale pea ko e ni’ihī ‘oku nau ala fiema’u ha pa’anga ke lava ke kamata’aki ha’anau pisinisi ‘i he taimi ‘oku nau foki ai ki ‘api’. ‘Oku ala ‘i ai pe ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘oku ke fiema’u ai ke kau, pea ko hono tohi ia ‘e lava ke tokoni ki hono faka’ai’ai koe ke ngāue malohi ange.

‘E lava ke ke tohi hifo ‘a e taumu’ā ‘e tolu ‘oku ke faka’amu ke ma’u lolotonga ho’o ngāue ‘i ‘Aositelelia. Ko e hā e me’ā ‘oku ke loto ke fai’aki e pa’anga ‘oku ke ma’u mo e poto’i ngāue na’a ke ako? Ko e lisi ko ‘eni ‘e tokoni ke fakamanatu’i kiate koe pe ko e hā na’a ke kau ai he polokalama.

‘Oku ou fiema’u ke ngāue’aki ‘a e pa’anga na’a ku ma’u he ngāue ‘i ‘Aositelelia ke:

1.

2.

3.

2 Ho'o Visa

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'Oku fiema'u ha'o visa mei he Pule'anga 'Aositelelia ke ke kau 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī.
- Ke foaki atu ha'o visa, Kuopau ke 'oatu ha'o Tohi Ma'u Ngāue mei ha kautaha kuo tali ke ke ngāue ai 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī.
- Ke foaki atu ha'o visa, 'oku fiema'u foki ke ke mo'ui lelei mo 'ulungaanga lelei.
- Ko e kau ngāue fakataimi mei he ngaahi fonua kotoa 'oku nau kau ki ai 'e lava ke nau ngāue 'i 'Aositelelia 'o a'u ki he mahina 'e hiva. Ko e ngaahi fonua ko 'eni 'oku kau ai 'a Fisi, Papua Niu Kini, Ha'amoia, 'Otumotu Solomone, Tonga, Vanuatu, Kilipati, Naulu, Tuvalu mo Timoa-Leste.
- Kuopau he'ikai ke ke toe ngāue ki ha kautaha kehe lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia.
- Kuopau ke ke tala ki he Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakalotofonua kapau te ke mavahe mei ho'o kautaha', he ko e maumau' i eni ho'o visa' pea 'e lava ke hoko ai hano fakafoki koe.
- He'ikai te ke lava 'o toe kole ha fa'ahinga visa kehe lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia.
- Kapau te ke maumau'i e ngaahi tu'unga ho'o visa, 'e lava ke kaniseli ho'o visa pea 'e lava ke fakamavahe koe mei 'Aositelelia.
- 'Oku mahu'inga ke ke mavahe mei 'Aositelelia kimu'a pea 'osi ho'o visa.

2.1 KO E HĀ TEU LAVA 'O FAI 'I HE VISA KO 'ENI?

- I he Polokalama Ngāue Fakataimī 'oku ngofua ai ke ke ngāue 'i 'Aositelelia 'o a'u ki he mahina 'e hiva, ka ki he kautaha pe na'e tali ke ke ngāue ki ai.
- 'Oku fakangofua pe koe ke ke ngāue ki he kautaha na'a ne fakaafe'i koe ke ke ngāue ai 'i 'Aositelelia. Te ke ala ngāue ki he ngaahi faama mo e kau tō ngōue kapau 'oku 'i ai ha ngofua ho'o kautaha mei he Pule'anga 'Aositelelia ke 'ave koe kiate kinautolu.
- 'E lava ke ke mavahe mei 'Aositelelia pea ke toe foki mai lolotonga e taimi 'oku fakangofua 'e ho'o visa ke ke nofo ai 'i 'Aositelelia, ka kuopau ke ke ma'u ha ngofua mei ho'o kautaha pea ke totongi 'a e mahu'inga ho'o fefolau'aki. Kataki manatu'i kapau te ke pehe' ke mavahe mei 'Aositelelia lolotonga e taimi ko 'eni, he'ikai 'oatu kiate koe ha toe taimi makehe 'i ho'o visa 'i he taimi te ke foki mai ai'. Ko e taimi 'oku ke mavahe ai koe konga pe ia 'a e loloa ho'o visa.
- Kuopau ke ke mavahe mei 'Aositelelia **kimu'a** pea toki 'osi ho'o visa.

2.2 KO E HĀ TEU LAVA ‘O FAI ‘I HE VISA KO ‘ENI?

‘Oku ‘i ai e ngaahi tu’unga ho’o visa kuopau ke ke muimui ki ai.

- Kuopau he’ikai ke ke ngāue ki ha toe kautaha kehe.
- Kuopau he’ikai te ke ngāue pe ‘i ho’o loto ki ai (ha’o ngāue pe), ‘oange ha ngāue pe sevesi ki ha taha.
- He’ikai te ke lava ‘o kole ha toe visa kae ‘oua kuo ke mavahe mei ‘Aositelelia. Fakatātā’aki ‘eni, kapau na’e ‘ai ke ke mali mo ha toko taha sitiseni ‘Aositelelia pe nofo fonua, ‘e kei fiema’u pe ke ke foki ki ho fonua ‘o kole mei ai ha visa mali.
- Kuopau ke ‘i ai ha’o malu’i ki he mo’ui ‘i he taimi kotoa ‘oku ke ngāue ai ‘i ‘Aositelelia, pea he’ikai ngofua ke ke kaniseli ia (sio ki he vahe 9.3).
- He’ikai lava ke ke ‘omai ho famili fakataha mo koe, tukukehe ka na’a nau kole ke ngāue ‘i ‘Aositelelia pea na’e ‘oange ‘e nau Tohi Ma’u Ngāue (hange ko ia na’a ke ma’u).

Kapau te ke maumau’i ha taha e ngaahi tu’unga ho’o visa ngali he’ikai toe unga koe ‘e he kautaha na’e tali ke ke ngāue ki ai.

2.3 KO E HĀ E ME’A ‘E HOKO KAPAU TE U MAUMAU’I HA TAHA E NGAALI TU’UTU’UNI ‘EKU VISA?

‘Oku mahu’inga ke ‘oua na’a ke maumau’i ha taha e ngaahi tu’utu’uni ho’o visa he ‘oku fu’u fakamaatoato ‘aupito ‘a e Pule’anga ‘Aositelelia ki hano maumau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni e visa. Kapau te ke fai ia:

- ‘e ala kaniseli ho’o visa
- ‘e lava ke tala atu ke ke mavahe mei ‘Aositelelia
- ‘e ala ‘ikai toe ngofua ke ke ha’u ki ‘Aositelelia ha ngaahi taimi.

Kapau te ke maumau’i ha taha e ngaahi tu’utu’uni ho’o visa, ‘ikai ngata pe he ‘ene maumau’i e faingamalie ke ke toe foki mai ki ‘Aositelelia he ngāue fakataimi ka hoko ka te ne ala uesia ‘a e kau ngāue fakataimi mei ho fonua.

Te ke lava foki ‘o fakamoleki ‘a e faingamalie ke ‘omai ha pa’anga kiate koe mo ho famili.

2.4 FĒFĒ KAPAU ‘E LILIU HOKU TU’UNGA ‘I ‘AOSITELELIA?

Kapau ‘e liliu ho tu’unga pea ke fakakaukau ngali ‘oku ke maumau’i ho’o visa, kuopau ke ke talanoa ki ho’o kautaha kuo tali ke ke ngāue ai. Kapau ‘oku ke pehe ‘oku ‘ikai ko ho’o kautaha ‘a e tokotaha tototonu ke talanoa ki ai, ‘e lava ke ke fetu’utaki hangatonu ki he Potungāue ki he Ngaahi Me’ā Fakalotofonua pe tā ki he laine fakamatala ‘a e Polokalama Ngāue Fakataimi (Seasonal Worker Programme information line) he **(02) 6240 5234**. ‘Oku fie tokoni atu ho’o kautaha mo e Pule’anga ‘Aositelelia.

2.5 FĒFĒ KAPAU TE U FIE NOFO FONUA ‘I ‘AOSITELELIA?

Ho’o hoko koe tokotaha ngāue fakataimi he’ikai lava ke ke kole ha toe fa’ahinga visa lolotonga ho’o ‘i ‘Aositelelia. ‘I he taimi ‘oku ke foki ai ki ho fonua, te ke ala kole ha toe fa’ahinga visa tene ‘ai ke ke nofo fuoloa ange ai pe te ke toe kole pe ki he Polokalama Ngāue Fakataimi he ta’u hoko mai. Kapau ‘oku ke ngāue lelei, ‘e ala toe fiema’u koe ‘e ho’o kautaha’ ke ke toe foki mai he fa’ahita’u ngāue ka hoko mai.

3 Ko ho'o tohi ma'u ngāue

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko ho'o Tohi Ma'u Ngāue 'oku 'i ai 'a e fakaikiiki ho'o ngāue 'i 'Aositelelia, ho fokotu'utu'u ki he nofo mo e ngaahi to'o 'e ala fai mei ho'o vahe.
- Kuo pau ke ke lau ho'o Tohi Ma'u Ngāue fakalelei, pea ke fakapapau'i 'oku ke mahino'i 'a e me'a 'oku ke tukupa ki ai.
- Kapau 'oku 'ikai ke ke mahino'i ha konga ho'o Tohi ma'u Ngāue pea ke kole ki ho'o kautaha kuo tali ke ngāue ai, pe kole ke liliu ho'o tohi'.

3.1 TOHI MA'U NGĀUE

Te ke ma'u 'a e Tohi Ma'u Ngāue kimu'a pea ke folau ki 'Aositelelia, pea kimu'a pea ke kole ho'o visa. Ko e tohi ko 'eni 'oku fakaikiiki atu ai ho'o ngāue pea mo e fokotu'utu'u ki he nofo 'i 'Aositelelia, pea kuopau ke ke lau fakalelei kotoa ia. Ko e tohi' 'e 'i ai 'a e 'ulu'i tohi 'a e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai pea 'oku fiema'u ke ke fakamo'oni ke pehe kuo ke mahino'i pea ke loto ki he teemi mo e tu'unga 'oku 'oatu'.

Kuopau ke ke 'eke 'a e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai, 'enau fakaofofonga pe fakaofofonga mei he Minisita /Potungāue ha tokoni kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i ha me'a 'i ho'o Tohi ma'u Ngāue. Kimu'a pea ke mavahe mei ho fonua 'eke ho'o 'luniti 'Ave Kau Ngāue ke tokoni atu ki hono liliu 'a e Tohi ma'u Ngāue.

3.2 KO E HĀ 'E 'I LOTO 'I HE 'EKU TOHI MA'U NGAUE?

Ko e tohī te ne ma'u 'a e ngaahi fakaikiiki ki ho'o ngāue kau ai 'a e:

- fa'ahinga ngāue te ke fai
- te ke ngāue 'i fe'ia 'i 'Aositelelia (e.g. 'Emalata, Kuinisolani, Vikatolia)
- ko e pisinisi te nau talitali koe te nau 'ave koe ki he (e.g. tō moli, pe 'ai nofo'anga)
- ko e hā hono loloa ho'o ngāue 'i 'Aositelelia
- te ke kamata ngāue 'afe' 'i 'Aositelelia
- te ke foki 'afe' ki 'api'
- pe 'e fakangaue'i koe ko e ngāue taimi kakato, konga taimi pe kesuolo
- anga hono totongi koe mo e fakaikiiki ho tu'unga vahenga
- fakaikiiki e fetu'utaki'anga ho'o kautaha
- me'alele ke 'ave koe mei ho nofo'anga ki he ngāue pea toe foki he 'aho taki taha.

'E ma'u foki 'i he tohi' 'a e ngaahi fokotu'utu'u kotoa ki ho'o nofo kau ai:

- fakaikiiki ho nofo'anga, pea 'oku fiha hono totongi
- fakaikiiki 'o e fe'alu'aki', pea 'e fiha hono totongi
- fakaikiiki ho'o fakamo'oni malu'i ki he mo'ui, pea 'oku fiha hono totongi
- ko hai 'e fetaulaki mo koe he malá'e vakapuna 'i he taimi te ke tu'uta ai 'i 'Aositelelia, pea mo e anga ho'o a'u ki he feitu'u te ke ngāue ai'.

'E 'i ai e pa'anga 'e to'o mei ho'o vahe (ko e fakamo'oni ho'o Tohi ma'u Ngāue 'e 'uhinga ia 'oku ke loto ki he ngaahi to'o), ki he ngaahi me'a hange ko e:

- ko e totongi tikite vakapuna fakavaha'a pule'anga mo e totongi fakalotofonua ki ho'o 'alu mo e foki 'oku laka hake he A\$300
- totongi ho'o tohi kole visa (kapau 'e totongi 'e ho'o kautaha)
- me'alele ke 'ave mo fakafoki koe mei he ngāue'
- totongi e nofo'anga
- malu'i ki he mo'ui (sio ki he vahe 9.2)
- tukuhau'i he 15% (sio ki he vahe 8)
- totongi kamata, hange ko e totongi ki mu'a, mohe'anga, me'akai etc kae 'oua kuo ke kamata ngāue.

Fu'u mahu'inga: Fakapapau'i 'oku ke mahino'i pea ke fiemalie ki he me'a kotoa pe 'i ho'o Tohi Ma'u Ngāue kimu'a pea ke toki fakamo'oni ai'. Kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i, fetu'utaki ki he fakafofonga mei ho'o Minisita/Potungāue, kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai pe ko e laine fakamatala ki he Polokalama Ngae Fakataimī.

4 Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai e kautaha te ke ngāue hangatonu ki ai 'oku nau teuteu ho'o folau, nofo'anga, tokanga'i faka-lotu pea totongi mo ho vhenga.
- 'E 'ikai lava ke tali ha ngāue mei ha toe toko taha kehe lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia.
- Kapau ko ha toko taha foki mai koe ke toe ngāue, kuopau ke ke manatu'i ke 'omai ho fika faile tukuhau mo e fakaikiiki 'o ha'o fika 'akauni pangike 'i 'Aositelelia 'oku kei ngāue'aki.

4.1 KO E HĀ 'A E KAUTAHA KUO TALI KE KE NGĀUE AI?

'I he Polokalama Ngāue Fakataimi, ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai 'a e kautaha te ne fakangāue'i hangatonu koe, pea totongi mo ho vhenga. Ko e kautaha kuo 'osi tali ke ke ngāue ai kuo nau 'osi fakamo'oni he aleapau mo e Pule'anga 'Aositelelia. Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai 'e lava pe ko e kautaha tō moli 'oku nau unga mai koe ke ngāue 'i he 'enau ngōue'anga, ha hotele te nau fakangāue'i koe ke ke ngāue ko e tauhi'api pe kautaha unga kau ngāue 'oku nau 'omai koe pea 'ave koe ki he ngaahi faama ngōue kehe. Ko hai pe e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai, 'oku nau fatongia'aki 'a e me'a tatau.

4.2 KO E HĀ E FATONGIA 'O E KAUTAHA KUO TALI KE KE NGĀUE AI 'I HE POLOKALAMA'?

Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai 'oku 'i ai honau ngaahi fatongia 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī. Kuopau ke ke ngāue pe ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai, pea kuopau he'ikai te ke toe kumi ha ngāue kehe.

'Oku mahu'inga ke ke 'ilo'i 'a e fatongia 'o e kautaha 'oku tali ke ke ngāue ki ai, ko ia kataki 'o matu'aki tokanga 'aupito hono lau 'a e lisi ko 'eni. Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai 'oku ne fatongia'aki hono:

- 'oatu kiate koe 'a e Tohi ma'u Ngāue
- ko hono ta'ofi mo totongi ho'o tikite vakapuna foki mai kimu'a pea ke toki folau pea toki to'o ha pa'a'anga fakakongokonga mei ho'o vahe ke tapuni e totongi ho'o tikite folau 'oku laka hake he \$300
- 'omai koe mei he malā'e vakapuna 'i 'Aositelelia ki he feitu'u te ke nofo ai
- fakangāue'i koe 'i he ngaahi totonu ki he ngāue'angā 'i 'Aositelelia
- totongi ho Vāhenga 'i he lao 'a 'Aositelelia
- teuteu ha malu'i ki he mo'ui ma'au
- teuteu hao ki'i fakamatala nounou 'i ho'o tu'uta 'i 'Aositelelia
- tokanga'i faka-faifekau mo tokoni'i koe ke liliu ki he mo'ui 'a 'Aositelelia
- 'oatu kiate koe ha fetu'utaki'anga fika telefoni 'e lava ke ke a'u ange ai kiate kinautolu ha taimi pe

- teu teu e me'alele ke 'ave mo fakafoki mei he ngāue
- teuteu ho nofo'anga, ngata pe 'oka ke tala ki he kautaha kuo tali ke ke ngāue ai te ke teuteu pe 'e koe ho nofo'anga
- tokoni atu ki hono 'ai ha 'akauni Pangikē 'i 'Aositelelia

'Oku mahu'inga ke ke 'ilo'i ko ho'o kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai 'a e tokotaha pe kautaha na'a ne totongi ho vhenga, 'IKAI ke pau ia ko e kau tō ngōue 'ia ko 'enau faama na'a ke ngāue ai pe ko ia na'a nau 'oatu 'a e nofo'anga. Kuopau ke mahino 'aupito pe ko hai 'a e kautaha 'oku tali ke ke ngāue ki ai. Ko e kautaha 'oku tali ke ke ngāue ki ai ho'o 'uluaki fetu'utaki'anga. 'E lava ke ke fetu'utaki ki he kautaha na'a ke ngāue ai kau ki he me'a he ngāue pe 'i tu'a he ngāue.

4.3 KO E HĀ 'A E TOKANGA'I FAKAFAIKEAU?

'E tokoni atu ho'o ngāue'angá ke liliu ki he mo'ui 'i 'Aositelelia pea mo 'oatu 'a e tokoni fakafaikeau ke tokanga'i ho'o lelei. 'E kau heni 'a e tokoni faka-tu'asino, faka-'atamai, sosiale mo faka-laumalie. Ko ho'o kautaha 'e lava ke nau fakafeiloaki koe ki he siasi ho feitu'u, tokoni atu ke ke lesisita 'i ho'o senita faka-faito'o ho feitu'u, pe tokoni atu ke ke kau he kalapu va'inga ho feitu'u.

4.4 FAKAMATALA KI HE KAU NGĀUE 'OKU TOE FOKI MAI

Kapau na'a ke kau 'i he polokalama ki mu'a, kuopau ke ke 'omai:

- ho fika faile tukuhau, ke lava 'e ho'o kautaha 'o tokoni atu ki hono fakafonu ho'o foomu tukuhau mo e vhenga malōlō 'i he taimi te ke toe foki mai ai ki 'Aositelelia
- fakaikiiki ha 'akauni Pangikē' 'oku ke ma'u 'oku kei ngāue'aki 'i 'Aositelelia, mo ho'o Kaati Pangikē' mo e Fika Fakapapau'i Fakafo'ituitui (PIN).

5 Ngaahi tu'unga mo e fokotu'utu'u he ngāue

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko ho tu'unga vahenga mo e fokotu'utu'u ngāue 'e makatu'unga he ngāue'anga 'oku fakangāue'i ai koe. Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai te nau 'oatu 'a e fakamatala ko 'eni 'i ho'o Tohi ma'u Ngāue.
- Kapau 'oku 'i ai ha'o palopalema he ngāue, 'oku mahu'inga ke ke ale'a'i ia mo ho'o kautaha pea feinga ke fakalelei'i. Kapau he'ikai, 'e lava ke ke fetu'utaki ki he Laine Fakamatala 'a e Polokalama Ngāue Fakataimū, fetu'utaki ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue pe ko ho'o 'iunioni, kapau ko e mēmipa koe.

5.1 TU'UNGA VAHENGA

'I he lao 'a 'Aositelelia ni 'e ala totongi 'a e kau ngāue' fakahoua he houa taki tahu kuo ngāue'i' pe ko e totongi faka fo'i ngāue makatu'unga he lahi e ngāue kuo 'osi fai'. Ko e totongi faka fo'i ngāue' 'e makatu'unga he lahi e ngāue kuo ke fai. Fakatātā'aki 'eni, 'e ala totongi ko e ki he lahi 'o e kane fua'i'akau na'a ke fakafonū. 'Oku 'i ai 'a e totongi kehekehe ki he ngāue kehekehe pea taimi 'e ni'ihī 'oku 'i ai e totongi ma'olunga ange kapau te ke ngāue he 'osi ho'o houa ngāue totonu.

Ko e totongi ma'ulalo taha 'e ala fokotu'aki ha 'totongi tukupau. Ko e totongi tukupau ko e tohi fakalao 'oku ne 'oatu ho'o totonu s'i'si'i taha mo e totongi ho'o vahe. Fakatātā'aki 'eni, ko e toko taha toli fua'i'akau te nau ala fili 'enau totongi tukupau 'i he Totongi Tukupau ki he Kau Ngāue 2010 (Horticultural Award 2010).

Te ke lava 'o ngāue'aki 'a e Me'a Ngāue ki he Totongi mo e Tu'unga 'e lava 'o ma'u he calculate.fairwork.gov.au/findyouraward ke fika'i'aki ho tu'unga vahenga, pe tā ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga (Fair Work Ombudsman) he 13 13 94.

5.2 FELOTOI KE TOTONGI FAKA FO'I NGĀUE

'E lava ke 'eke atu 'e ho'o kautaha' ke totongi "faka fo'i ngāue", kae 'ikai ko e totongi faka-houa pe totongi faka-uike. 'E toki lava pe 'e ha kautaha' 'o fai 'a e felotoi ke totongi faka fo'i ngāue kapau 'oku nau 'i ha kautaha pau, hange ko e toli fua'i'akau mo e vesitapolo, he 'oku totongi 'i he Totongi Tukupau ki he Kau Ngāue 2010 (Horticulture Award 2010).

'Oku totongi 'a e kau ngāue ki he lahi 'o e ngāue kuo nau fakakakato. Fakatātā'aki 'eni, ko e toko taha toli fua'i'akau 'e lava ke totongi ki he lahi e kane fua'i'akau na'e toli. Kapau 'oku fiema'u 'e ho'o kautaha ke totongi koe faka fo'i ngāue, kuopau ke nau fakakau 'eni 'i he Tohi Ma'u Ngāue.

Kapau 'oku totongi koe he totongi faka fo'i ngāue pea kapau te ke ngāue māmālie, 'e ala totongi s'i'si'i ange koe he toko taha ngāue 'oku totongi faka-houa. 'E lava ke hoko 'a e me'a ko 'eni kapau 'oku ke kei akoako pe 'oku viku pe vela 'a ia 'e lava ke ne fakatuai'i 'a e vave 'o e ngāue. Kae'uma'a', kapau he'ikai te ke ngāue ha 'aho 'e taha pe ngaahi 'aho koe'uhī 'oku ke puke pe koe'uhī ko e matangi', he'ikai totongi koe he taimi ko ia.

Ko e totongi faka fo'i ngāue kuopau:

- ‘orange ki he toko taha ngāue ‘avalisi lelei’ ke ne ma’u ‘oua toe sī’sī’i hifo he 15% lahi ange he houa ‘i he totongi tukupau sī’sī’i taha ki he houa ‘oku ‘ai ki he toko taha ngāue.
- ke ‘i he tohi aleapau’, ko e aleapau kuopau ke fakamo’oni ai koe mo e kautaha.

Mahu’inga: ‘I he felotoi fakafo’ingāue’, ko e lahi ‘o e me’a ‘oku ke ma’u ‘e fakafalala ki he lahi ‘o e me’a na’ā ke ngaohi pe fakakakato. Ko ia ai ‘oku ‘ikai te ke totonu ki he totongi houa sī’sī’i taha, faka’aho pe tu’unga fakauike ‘o e vahe. Kapau ‘oku ke ‘i he fokotu’utu’ fakafo’ingāue, ‘e lava ke ‘ikai te ke ma’u ‘a e totongi tautea, ‘ovataimmo e pa’anga totongi kai. Ko e ngaahi totonu kehe ‘oku ‘ata ki he taimi kakato pe ngae konga taimi (hange ko e vahenga malōlō) ‘e lava ‘o ‘ai ki he fakafo’ingāue kapau pe ‘oku fakangāue’i kinatolu ‘i he tu’unga taimi kakato pe konga taimi kae ‘ikai ko e kesuolo.

Keisi ako: Johnson mo e Johnson Orchards

Ko Mr Johnson na’e fakale ‘ene ngōue fo’i’akau moli pea ko e toko taha kuo tali ‘i he Polokalama Ngāue Fakataim. Na’e loto ke ne unga ‘a Mele, ‘i he aleapau faka fo'i ngāue’, ke ngāue fo'i'akau. Ko e vahenga sī’sī’i taha ‘o Mele ko e ‘omai mei he Totongi Tukupau ki he kau Ngāue 2010.

Na’e fiema’u ‘e Mr Johnson ke totongi ‘a Mele ‘i he totongi faka fo'i ngāue ki he puha moli te ne toli. ‘I he Totongi Tukupau ki he Kau Ngāue 2010, ko e ‘avalisi ki he toko taha ngāue totongi faka fo'i ngāue kuopau ke ne ma’u ‘o lahi hake he 15% ki he houa he sī’sī’i taha ‘o e totongi faka-houa ‘oku fai kapau na'a nau ngāue ‘i he ‘avalisi e vave ‘o e toko taha ngāue lelei.

Na’e kole ange ‘a Mr Johnson kia Mele ke loto ki ha felotoi totongi faka fo'i ngāue, pea ‘orange ki ai ‘a e tohi aleapau ‘oku ‘i ai e fokotu’ki he totongi faka fo'i ngāue. Na’e fakakaukau ‘a Mele ki he aleapau pea ne loto ki ai ko e totongi faka fo'i ngāue ‘oku ‘orange’ te ne ma’u ‘o lahi hake he 15% ki he houa he totongi sī’sī’i taha ki he houa na’e mei ‘ai ki ai. Na’e loto ke totongi faka fo'i ngāue mo Mr Johnson, pea ko e ongo fa’ahi na'a fakamo’oni ki he tohi aleapau.

‘Oku fiema’u foki ‘a Mr Johnson ke ne fakakaukau’i ‘a e ‘avalisi e totongi ‘a e toko taha ngāue lelei faka fo'i ngāue ‘e ala liliu he ‘aho ki he ‘aho, makatu’unga mei he ngaahi mea ‘e ala liliu, hange ko e tu’unga e matangi, lalahi e fu’u ‘akau/’akau mo e momoho ‘a e fo'i'akau.

Kapau ko e totongi faka fo'i ngāue’ pe ko ha konga kehe ‘o e aleapau totongi faka fo'i ngāue ‘oku fie liliu, ko e aleapau ‘e fiema’u ke felotoi ki ai ‘i he tohi pea fakamo’oni ki ai fakataha ‘a Mele mo Mr Johnson.

Fakapapau’i ‘oku ke ‘ilo ‘a e totongi fakahoua ‘e ‘ai kiate koe’ kimu’ā pea ke toki felotoi ki he totongi fakafo’ingāue. Kapau ‘oku ‘ikai te ke fakapapau’i, fetu’utaki he kautaha kuo tali ke ke ngāue ai, pe kapau ‘oku ke fiema’u ha tokoni ki hono vakai’i pe ko e hā ‘a e totongi fakahoua ‘oku ‘oatu, tā ki he **Fakamaau Totonu ‘o e Ngaahi Ngāue’anga he 13 13 94.**

5.3 HOUA ‘O E NGĀUE

‘I he Polokalama Ngāue Fakataimī, kuopau ke ‘oatu ‘a e ngāue ‘avalisi sī’isi’i taha’ ‘o ‘oua toe sī’isi’i hifo he houa ‘e 30 ki he uike. ‘Oku ‘ikai ‘uhinga ‘eni ke houa ‘e 30 ki he uike kotoa, ko e ngaahi uike ‘e ni’ihī te ke ala ngāue lahi ange, ngaahi uike ‘e ni’ihī ‘e sī’isi’i ange henī. Kae’uma’a, he’ikai hanga ‘e ho’o kautaha ‘o ‘ai koe ke ke ngāue ‘o lahi hake he houa ‘e 38 he uike ngata pe ‘oka ‘oku ‘uhinga lelei ‘e nau kole’.

Ko e hā ‘oku “uhinga lelei” ‘e ala makatu’unga ia he ngaahi me’ā hange pe ‘oku ‘i ai ha fakatu’utamaki ki ho’o mo’ui mo e malu’, ko e fiema’u ‘a e ngāue’anga pe te ke ala ma’u ha toe totongi fakalahi ki he ngāue houa lahi ange’. Ko e toko taha ngāue faka fo’i ngāue ‘oku ne lava ‘o fili ke ngāue houa loloa ange henī ke ma’u ha silini lahi ange. Kuopau ke totongi koe ki he ngāue kotoa ‘oku ke fai, kau ai ha ako ngāue pe fakataha ngāue na’ā ke kau ai.

Ko e taimi malōlō ‘oku ne fakangofua ‘a e toko taha ngāue ke malōlō ha taimi nounou lolotonga ‘a e houa ngāue. Ko e malōlō kai ko e taimi malōlō loloa ange ia ‘oku ‘ikai toe fakaheleleu’i ka ‘oku ne fakangofua ‘a e toko taha ngāue ke ma’u ai ‘ene me’atokoni. Ko e Totongi Tukupau’ ‘oku ne ‘oange ‘a e malōlō totongi mo ta’ē-totongi mo e malōlō kai, kau ai ‘a e loloa ‘o e ngaahi malōlō, ‘i he taimi ‘oku nau fiema’u ke to’o ai’ pea mo e tu’utu’uni kau ki he vahe.

Tipi: Kapau ‘oku totongi fakahoua koe, tauhi ‘a e lekooti ‘o e houa kotoa pe ‘oku ngāue’i (e.g 17 Me –ngāue 7:30 am ki he 4:30 pm mo e miniti ‘e 30 ki he malolo kai). Kapau ‘oku totongi fakafo’ingāue koe pea tauhi ha lekooti ‘o e ngāue kotoa pe kuo ke ‘osi fakakakato (e.g 17 Me – toli e kane ‘apele ‘e 6). Ko e tohi noa lahi fe’unga ki ho kato ‘e ala sai ke tauhi ai ho’o lekooti ke a’u mai ki he ‘aho ni.

5.4 FOKOTU’UTU’U KI HO’O NGĀUE MO E PA’ANGA ‘E MA’U

Ko e Polokalama Ngāue Fakataimī na’ē ‘osi palani ia ke ke lava ‘o ma’u ai ha’o pa’āngā pea mo ma’u ai ha’o ngaahi taukei fo’ou. Te ke ma’u ai ‘a e faingamalie ke ma’u ha pa’āngā lahi ange ‘i ho’o mei ma’u ‘i apī, ka kuopau ke ke tokanga’i lelei ho’o pa’āngā.

‘E ‘ikai ala lava ke ke ngāue he houa ‘e 30 he uike kotoa. Fakatātā’aki ‘eni, ‘i he kautaha ki he ngōue, mahalo pe te ke ngāue he houa ‘e 30 pe lahi hake he uike ‘e taha, pea hala he uike hoko mai tupu mei he kovi ‘a e matangi, pe ko ha malōlō ‘i he fa’ahita’u. Kuopau he’ikai te ke pehe te ke ngāue he houa ‘e 30 he uike kotoa. Ko ho’o kautaha’ te ne fakapapau’i ‘e ‘oatu kiate koe ‘o ‘oua toe sī’i hifo he houa ‘e 30 ki he uike ‘i he ‘avalisi he taimi ‘oku ke ‘i ai pea ‘e ala lava pe ke ‘oatu ‘o lahi ange henī.

‘Oku fiema’u ke ‘i ai ha’o patiseti ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha’o pa’āngā fe’unga he uike kotoa ki he me’ākai, nofo’āngā, mo e ngaahi fakamole kehe ki he nofo (sio ki he vahe 11 ki he ngaahi fakamatatala ki he patiseti).

5.5 FA'AHINGA E NGĀUE

'I 'Aositelelia, 'e lava 'o fakangāue'i koe he ngaahi founга kehekehe 'e tolu.

- **Ko e kau ngāue taimi-kakato** 'oku nau ngae he 'avalisi houa 'e 38 ki he uike pea ma'u mo e ngaahi lelei mavahē hange ko e totongi 'aho malōlō mo 'ete malōlō fakaekita.
- **Ko e ngāue konga-taimi** ko e ngae si'i ange he houa 'e 38 he uike pea ma'u mo e konga 'o e lelei mavahē makatu'unga he ngaahi houa na'a nau ngae ai.
- **Ko e ngāue kesuolo** 'oku 'ikai te nau ma'u ha fika pau 'o e houa ngāue he uike, ka 'oku nau ma'u 'a e totongi vahenga 'oku lahi ange kae 'ikai ke ma'u 'a e lelei mavahē 'oku ma'u 'e he kau ngae taimi kakato mo e konga-taimi.

Ko e Tohi Ma'u Ngāue 'oku totonu ke 'asi ai pe 'oku ke ngāue taimi kakato, konga-taimi pe kesuolo. Kapau 'oku 'ikai te ke fakapapau'i, 'oku totonu ke ke 'eke ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai'.

5.6 MALŌLŌ

Kapau ko e taha ngāue taimi-kakato koe pe konga-taimi, 'e 'oatu ho'o totongi malōlō (malōlō fakata'u) pea totongi mo e taimi na'a ke nofo ai 'i ha'o puke.

Ko e kau ngāue taimi-kakato kuopau ke nau ma'u 'a e malōlō faka-ta'u ko e uike 'e fā pea 'aho 'e 10 ki he malōlō fakaekita he ta'u kotoa, pea na'u ma'u 'a e konga 'o 'eni kapau te nau ngāue 'o si'i hifo he ta'u 'e taha. Ki he kau ngāue konga-taimi, ko e lahi e malōlō fakata'u mo e malōlō fakaekita 'e makatu'unga ia pe ko e houa 'e fiha na'e ngāue ai he uike taki taha. Fakatātā'aki 'eni, kapau te ke ngāue he mahina 'e ono, pea 'oku 'i ai ho'o totonu ki he malōlō fakata'u he uike 'e ua mo e 'aho 'e nima malōlō fakaekita. Ko e fakamatala ko 'eni 'oku totonu ke 'i ho'o Tohi Ma'u Ngāue. Ko e kau ngāue kesuolo 'oku 'ikai ke nau ma'u 'e totongi malōlō, ka 'oku nau ma'u 'a e tu'unga vahenga ma'olunga ange.

5.7 ‘AHO MALŌLŌ

Ko ‘Aositelelia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘aho malōlō ko ‘eni: ‘Aho Ta’u Fo’ou, ‘Aho ‘o ‘Aositelelia, Falaite Lelei, Monite Toetu’u, ‘Aho Anzac, ‘Aho Faka-hifo e Kuini, ‘Aho Kilisimasi, ‘Aho Puha Kilisimasi (Tisema 26) mo e ngaahi ‘aho malōlō faka-siteiti.

Kapau ‘oku ke ngāue ha ‘aho malōlō, ‘oku fa’a ‘oatu ‘a e totongi vhenga ma’olunga ange.

5.8 MALŌLŌ KAI

Ko e tokolahi taha ‘o e kau ngāue kuopau ke ‘oange ‘o ‘ikai toe si’i hifo he miniti ‘e 30 ‘a e malōlō kai ta’etotongi ‘i he houa ‘e nima kotoa pe ‘o e ngāue’.

5.9 KO HO NGĀUE’ANGA MO E TU’UNGA E NGĀUE’

Ko e lahi taha ‘o e ngāue ‘e fai ‘i tu’a tatau ai pe pe ‘e fēfē ‘a e Tu’unga e matangi. Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai kuopau ke nau fakapapau’i ‘oku:

- ‘oku ke ngāue he ngāue’anga ‘oku malu mo lelei
- ‘oku malu ha misini pe me’ā ngāue ‘oku ngāue’aki
- ‘oku ‘oatu ‘a e kofunima mo e puti mo ha toe kofu kehe pe me’ā ngāue te ke fiema’u ke ke malu ‘i he ngāue’
- ko e faama te ke ngāue ki ai ‘oku ‘i ai e fale malōlō, me’ā ke fanofano ai e nima, ‘uluaki tokoni, unga’anga pea ‘i ai mo e vai inu ma’ā.

Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai mo e pisinisi ‘oku ne talitali koe (e.g. to) te nau fakapapau’i:

- ‘oku ke ‘ilo ho’o me’ā ‘oku fai mo e anga hono fai malu ho’o ngāue, pea fakapapau’i ‘oku ke ‘ilo ko hai te ke lea ki ai kapau ‘e ‘i ai ha palopalema
- ‘oku ke ‘ilo’i kakato pea mo muimui ki he fakahinohino ki he malu he ngae’anga
- ‘oku ke ‘ilo ‘i he malumalu ‘o e lao ki he mo’ui mo e malu he ngāue’anga, ‘oku ‘i ai ho fatongia ke ‘oua na’ā ke ‘ai ho’o malu pe ko e kau ngāue kehe ke ‘i ha tu’unga fakatu’utamaki
- ‘oku fiema’u ha taha ke ne fakamatala’i ‘a e ‘uhinga ‘o e ngaahi faka’ilonga ‘oku fiema’u ke ke ‘ilo ki ai ke fai fakalelei ho’o ngāue.

‘Oku mahu’inga ke ke:

- tokanga ma’u pe ki ho’o mo’ui mo e malu’, pehe’ ki he malu ‘a e kau ngāue kehe
- tokanga lelei ‘i he taimi ‘oku ngae’aki ai ha me’ā ngāue ki he malu
- muimui ki he fakamatala ki he malu.

Kapau ‘oku ke fiema’u ha fakamatala pau ki he ngaahi me’ā ‘i he ngāue, mo’ui mo e malu, ko e Ngāue Malu ‘Aositelelia (Safe Work Australia) te ne ala lava ‘o tuku atu koe ki he kau ma’u mafai totonu ‘i he siteiti ‘oku ke ngāue ai. Ko e Ngāue Malu ‘Aositelelia ‘e lava ke ke fetu’utaki ki ai he **1300 551 832** pe lava ke ‘imeili ki he info@swa.gov.au

Kapau ‘oku ke sio ki ha me’ā ‘oku ‘ikai ke malu, fakapapau’i ‘oku ke lea hake pea ke tala ki he taki ho’o timi pe ko e kautaha na’e tali ke ke ngāue ki ai’.

5.10 NGAABI TOTONU HE NGĀUE'ANGA MO E 'OSI MEI HE NGĀUE

Ko ho'o kautaha 'oku ke ngāue ai kuopau ke nau 'ai fakalelei koe pea he'ikai fakangata ho'o ngāue he ngaahi 'uhinga kau ai:

- kapau 'oku ke kau pe 'oku 'ikai te ke memipa he 'iunioni
- ho matakali, lotu, feitama, tu'unga mali pe ko ho tangata pe fefine
- kapau na'a ke 'eke ki ho'o kautaha kau ki he ngaahi tu'unga ho'o ngāue
- kapau na'a ke 'osi fai ha luanga ki he 'Ompatimeni 'a e Ngāue Totonu(Fair Work Ombudsman) ko e Potungāue 'a e Ngaahi Me'a Fakalotofonua(Department of Home Affairs), ko e Potungāue 'a e Ngāue(Department of Employment), Taukei Ngāue, Famili mo e Pisinihi iki pe ki ha ma'u Mafai ki he ngāue'anga ki he mo'ui lelei mo e Malu.

5.11 TOE NGAABI FAKAMATALA MO E TOKONI LILIU LEA

Te ke lava 'o fetu'utaki ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga (Fair Work Ombudsman) he

13 13 94 kapau:

- 'oku 'i ai ha'o fehu'i kau ki ho'o Tu'unga ngāue
- kapau 'oku ke tui 'oku 'ikai te ke ma'u ho'o ngaahi totonus

Te ke telefoni ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga he Monite ki he Falaite he vaha'a 'o e 8.00 am – 6.00pm. Te ke lava foki 'o toe 'eva hifo ki he tu'usila uepisaiti 'a e Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga he: www.fairwork.gov.au.

Kapau 'oku ke fiema'u ha tokoni 'i he lea 'i ho'o fetu'utaki ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga, te ke lava 'o fetu'utaki ki he Ngāue Liliu mo Fakatonu Lea (Translating and Interpreting Service (TIS)) he **13 14 50**.

5.12 FAKALELEI'I E PALOPALEMA

Kapau 'oku 'i ai ha'o palopalema 'i he ngāue, 'uluaki feinga ke fakalelei'i ia 'aki ha'o talanoa mo e taki ngāue ho'o timi pe kautaha 'oku ke ngāue ai, pe kautaha na'e tali ke ke ngāue ai (ko e kautaha 'oku ne totongi ho vhenga). Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai 'oku totonus ke nau lava 'o tokanga'i 'a e lahi taha 'o e ngaahi palopalema, pe fakafetu'utaki ko e ki ha taha te ne lava. Kapau 'oku ke fie talanoa ki ha tokotaha kehe, 'oku totonus ke ke 'ai ke 'ilo 'e he kautaha na'a ne tali ke ke ngāue ki ai 'oku ke 'osi feinga ke fakalelei'i 'a e palopalema he ngāue'anga ka 'oku ke kei hoha'a pe.

Kapau 'oku ke pehe 'oku hanga 'e ho'o kautaha 'o maumau'i e lao, fakatātā'aki 'eni, 'ikai ke 'oatu ha ngaahi tu'unga ki he ngāue malu, 'e lava ke ke fetu'utaki ki he **laiae fakamatala Polokalam Ngāue Fakataim**' (**Seasonal Worker Programme information line**) he **(02) 6240 5234** ke 'omai ha taha ke tokoni.

Ki he ngaahi me'a ki he mo'ui mo e malu he ngāue'anga, 'e lava ke fakatotolo'i 'e he ma'u mafia ki he mo'ui mo e malu he siteiti pe vahefonua.

Ki he ngaahi me'a ki ho'o vahe, 'e lava ke ke fetu'utaki ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga, pe laiae fakamatala ki he Polokalam Ngāue Fakataim, te nau fakafehokotaki ko e mo e Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga.

Kapau 'oku ke memipa 'iunioni, 'e lava foki ke ke talanoa ki he 'iunioni 'oku ke kau ai. Ko e fakafofonga fakalotofonua 'a e pule'anga ho fonua te nau lava foki 'o tokoni. 'E 'oatu 'a e ngaahi fakaikiiki ko 'eni 'i ha'o tu'uta 'i 'Aositelelia.

6 Ngaahi ‘iunioni

Ngaahi fekau mahu’inga:

- Ko e ngaahi ‘iunioni ‘i ‘Aositelelia ‘oku fokotu’u ke fakaofonga’i ‘a e ngaahi totonu ‘a e kau ngāue’.
- ‘Oku ke fili pe pe te ke fie memipa ‘i ha ‘union.

6.1 NGAABI ‘IUNIONI ‘I ‘AOSITELELIA

Ko e ngaahi ‘iunioni ‘i ‘Aositelelia ko e ngaahi kautaha tau’ataina ‘oku fokotu’u ke fakaofonga’i ‘a e ngaahi totonu ‘a e kau ngāue’. Ko e ‘iunioni ‘oku nau talanoa mo e kau ngāue kau ki he vahe, tu’utu’uni he ngāue’anga, mo e ngaahi totonu hange ko e malōlō fakata’u mo e malōlō puke. Kapau ‘oku ‘i ai hao faingata’a’ia he ngāue, pea ‘oku ke memipa ha ‘iunioni, ‘e lava ‘e he ‘iunioni ke fakaofonga’i koe.

Kapau ‘oku ke fili ke kau, te ke totongi e pa’anga faka-uike pe faka-mahina ki ho’o memipa. ‘Oku ke fili pe pe ‘oku ke fie kau ki he ‘iunioni. Ko ho’o kautaha’ te nau ala alea’i ha taha mei he ‘iunioni kau ki ai ke talanoa atu kiate koe ‘i he fakamatala nounou ho’o tu’uta mai, pe kapau ‘oku ‘ikai malava te nau ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala ‘o e ‘iunioni, pea tala atu ‘a e anga ho’o kau ai kapau ‘oku ke loto ki ai.

Fēfē ‘a e kehekehe ‘o e ‘iunioni mei he Fakamaau Totonu ‘o e Ngaahi Ngāue’anga?

Ko e Fakamaau Totonu ‘o e Ngaahi Ngāue’anga ‘oku ne fai ‘a e ngāue ‘oku ta’e-totongi ki he kau ngāue kotoa mo e ngaahi kautaha ‘i ‘Aositelelia. Ko hono fatongiā ‘oku kau ai ‘a e ‘oatu ‘a e fakamatala mo e fale’i kau ki he ngaahi totonu he ngāue’anga mo e me’ā kuopau ke fai, pea mo fakatotolo’i kapau na’e ‘i ai ha taha na’ā ne maumau’i ‘a e ngaahi lao ki he ngāue’anga. Ko e ngāue ni ‘oku ‘ata’ ki he kautaha kotoa, kau ngāue pe kau konituleki – ‘oku ‘ikai ke ngāue ko e fakaofonga’i ha taha pau pe ha manako. ‘Oku kehe ‘eni ia mei he ngaahi ‘iunioni te nau lava pe ‘o fakaofonga’i ha taha ngāue faka-fo’ituitui.

7 Pa'anga

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e pa'anga 'Aositelelia 'oku 'i he tola mo e seniti.
- Ko e tola 'oku 'omai ia he koini mo e pepa, ko e seniti 'oku 'omai ia he koini.

7.1 PA'ANGA 'AOSITELELIA – PEPA

Ko e pa'anga 'Aositelelia 'oku ne ma'u loua 'a e tola mo e seniti. Ko e tola si'si'i taha 'oku ma'u 'i 'Aositelelia ko e tola 'e nima pepa. Ko e pa'anga pepa lahi taha ko e pa'anga 'e teau pepa.

	Ko e \$5 pepa 'Aositelelia 'eni. Ko e ngaahi me'a mahalo te ke 'amanaki ke fakatau'aki 'a e \$5 ko e nusipepa, saniusi pe tikite fononga.
	Ko e \$10 pepa 'Aositelelia 'eni. Ko e ngaahi me'a mahalo te ke 'amanaki ke fatau'aki 'a e \$10 ko e kofukofu pulu pe moa he supamaketi, kaati telefoni pe inu mo ha saniusi he falekai.
	Ko e \$20 pepa 'Aositelelia 'eni. Ko e ngaahi me'a mahalo te ke 'amanaki ke fakatau'aki 'a e \$20 ko e falani-T pe fanga ki'i me'a ki he 'api nofo'anga mei he fale koloa 'osi ngāue'aki' hange ko e tipota vai mafana, haiane pe tupenu kafu.
	Ko e \$50 pepa 'Aositelelia 'eni. Ko e ngaahi me'a mahalo te ke 'amanaki ke fakatau'aki 'a e \$50 ko e fakamolu he ngaahi tu'uaki faka-kalakalasi, kaati telefoni to'oto'o pe ha su sipoti.
	Ko e \$100 pepa 'Aositelelia 'eni. Ko e fa'ahinga me'a mahalo te ke 'amanaki ke fakatau'aki 'a e \$100 ko e tepile mo e sea he fale koloa 'osi ngāue'aki, ngaahi me'a te ke fili mei he fale koloa me'akai ha uike, pe ha pasikala kuo 'osi ngāue'aki.

7.2 PA'ANGA 'AOSITELELIA – KOINI

'Oku toe ma'u foki 'e 'Aositelelia mo e koini seniti 'e 5, 10, 20 mo e 50 mo e koini \$1 mo e \$2. Ko e seniti koini si'sisi'i taha 'i 'Aositelelia ko e seniti 'e nima koini. 'Oku seniti 'e 100 he tola taki taha. Ko e koini lahi taha ko e koini tola 'e ua.

8 Kau ki he tali totongi ho'o vahe

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko ho'o kautaha' kuopau ke ne 'oatu kiate koe 'a e tali totongi ho'o vahe he taimi kotoa 'oku ke vahe ai, ke 'asi ai pe ko e fiha na'a ke ma'u. Ko e la'i pepa tali totongi ho'o vahe kuopau ke hā atu ai 'a e silini kotoa pe 'oku to'o 'e he kautaha.
- Ko e Pa'anga hūmai fakalukufua (gross income) ho'o pa'anga hūmai kimu'a he tukuhau' pea mo e ngaahi to'o.
- Ko e katoa ho'o vahe (net income) ho'o pa'anga 'oku ke 'alu mo ia ki 'api'.
- Kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i 'a e la'i pepa tali totongi ho'o vahe, pe ha taha 'o e ngaahi to'o, fetu'utaki ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai'.

8.1 FAKAMATALA HO'O LA'IPEPA TALI TOTONGI HO'O VAHE

Kuopau ke'oatu e la'i pepa tali totongi ho'o vahe 'i loto he 'aho 'e taha mei ho'o vahe. Ko ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe ko e la'i pepa mahu'inga ia 'oku fakahā atu ai pe ko e ha e lahi e pa'anga kuo ke 'osi ma'u, pehe foki ki ha ngaahi to'o. Ko e la'i pepa tali totongi ho'o vahe 'oku 'i ai 'a e fika fakalukufua ho'o vahe mo e vahe 'oku 'oatu. Ko e **fika fakalukufua (gross amount)** 'oku hā ai 'a e vahe **kimu'a** pea toki to'o 'a e ngaahi fakamole-'oku 'ikai ko ho'o pa'anga ia 'oku ke 'alu mo ia ki 'api.

Ko ho'o **vahe** 'oku 'oatu (**net pay**) 'oku hā ai ho'o vahe **'osi hono** to'o 'a e ngaahi fakamole. Ko e katoa ho'o vahe 'a e lahi e pa'anga 'e fakahū ki ho'o 'akauni pangike'. Ko e la'i pepa tali totongi vahe' kuopau ke 'asi ai e hingoá e kautaha na'a ke ngāue ki ai pea mo 'enau Fika Pisinisi 'Aositelelia (Australian Business Number-ABN) mo e totongi vahenga pea ko e fiha na'e totongi atu.

Kapau 'oku totongi faka-houa koe, 'e hā atu ai ho'o vahe' ki he houa. Kapau 'oku totongi faka fo'i ngāue koe, ko ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe 'oku hā atu ai pe ko e 'kane' pe ko e 'me'a' 'e fiha he ngāue na'a ke faka-kakato' (e.g. ko e kane moli 'e fiha na'a ke toli, pe ko e fu'u 'akau 'e fiha na'a ke 'auhani) fakataha pea mo e totongi ki he ki he kane/pe fu'u 'akau.

Ko ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe 'oku totolu ke 'i ai 'a e mahu'inga faka-katoa 'i lalo 'oku 'asi ai:

- ha toe pa'anga tanaki mai 'oku ke ma'u ('e lava pe ko e pa'anga mavahe ki he ngāue he faka'osinga 'o e uike pe 'aho malōlō)
- na'e totongi koe 'anefe'
- ha fakaikiiki ha ngaahi to'o mo e totongi vahenga malōlō

Fu'u mahu'inga: Fakapapau'i 'oku ke vakai'i fakalelei ho'o la'i pepa tali totongi vahe. Kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i ha me'a 'i ho'o la'i pepa talitotongi ho'o vahe, 'oku totolu ke ke 'eke ki he kautaha 'oku ke ngāue ki ai. 'E sa'iia ho'o kautaha 'oku ke ngāue ki ai ke ke 'eke ange ha fehu'i ke nau lava 'o fakapapau'i 'oku ke mahino'i 'a e me'a kotoa.

La'i'ipepa tali totongi vahe' – FAKATĀTĀ (Kesuolo faka fo'i ngāue)

'Aho 'o e vahe: 19 Me 2016

Taimi 'oku vahe: 11 Me 2016 ki he 18 Me 2016

Hingoa e kautaha: Kautaha Kuo tali ke ke ngāue ki ai Pty Ltd

ABN: ABN 'a e Kautaha Kuo Tali ke ke ngāue ki ai'

Hingoa e taha ngāue: Hingoa 'o e taha Ngāue Fakataimi

Tu'unga ngāue: Kesuolo Faka fo'i ngāue

Hingoa 'o e Totongi Tukupau/Aleapau: Totongi Tukupau ki he kau Ngōue 2010

Fakakalakalasi 'i he Totongi Tukupau'/Aleapau: Levolo 1 Leipa

Fakaikiiki e Pangikē: Pangikē XYZ

Ngaahi totongi	'luniti	Totongi	Fakakatoa
Totongi faka fo'i ngāue ki he ngāue na'e 'osi fai (ki he puha).	00	\$00.00	\$00.00
Totongi faka fo'i ngāue ki he ngāue na'e 'osi fai (ki he puha).	00	\$00.00	\$00.00
Totongi faka fo'i ngāue ki he ngāue na'e 'osi fai (ki he puha).	00	\$00.00	\$00.00
Totongi faka fo'i ngāue ki he ngāue na'e 'osi fai (ki he puha).	00	\$00.00	\$00.00
Ngaahi totongi kehe	00	\$00.00	\$00.00
Totongi fakalukufua			\$00.00

Ngaahi to'o	Fakakatoa e to'o	Vahe fakakatoa
Tukuhau – preseti 'e 15		\$00.00-
Mal'u'i ki he Mo'ui – totongi ki he uike (hingoa 'o e kautaha mo e fika memipa)		\$00.00-
Nofo'anga – totongi he uike.		\$00.00-
Totongi folau (lahi e totongi he uike kae 'oua ke a'u ki he uike XYZ)		\$00.00-
Fefononga'aki (totongi he uike kapau 'oku kau)		\$00.00-
Totongi Kimu'a (lahi e totongi he uike kae 'oua ke a'u ki he uike XYZ)		\$00.00-
Ngaahi to'o kehe'		\$00.00-
Fakakatoa e to'o		\$00.00-
Vahe fakakatoa		\$00.00

Totongi vahenga malōlō 'a e kautaha	
Hingoa 'o e Kautaha Vahenga Malōlō Pty Ltd	
Pa'anga Tokoni 9.5% (Kae 'oua ke a'u ki Siulai 2021)	\$00.00

Tokanga'i: Ko e la'i'ipepa tali totongi vahe kuopau ke 'oange ki he taha ngāue 'i loto he 'aho ngāue 'e taha 'i he 'aho na'e vahe ai'.

Tokanga'i: Te ke lava 'o 'eke ho'o vahenga malōlō 'i he taimi 'oku ke foki ai ki ho fonua pea 'osi mo ho'o visa. 'Oku tukuhau'i koe 'i ho vahenga malōlō he 15% pe'a ko e taimi 'oku ke 'eke ai 'i ho fonua, 'e toe tukuhau'i he toe 35%.

* Ko e me'a 'i 'olunga'oku 'oatu ko e fakatātā pe. Ko e la'i'ipepa tali totongi vahe 'oku ke ma'u 'e ala kehe 'a e me'a 'oku 'asi ai mo hono kakano mehi kautaha ki he kautaha.

La'i pepa tali totongi – FAKATĀTĀ (Totongi houa Konga-taimi)

'Aho 'o e vahe: 19 Me 2016

Taimi 'oku vahe: 11 Me 2016 ki he 18 Me 2016

Hingoa e kautaha: Kautaha Kuo tali ke ke ngāue ki ai Pty Ltd

ABN: ABN 'a e Kautaha Kuo Tali ke ke ngāue ki ai'

Hingoa e taha ngāue: Hingoa 'o e taha Ngāue Fakataimi

Tu'unga Ngāue: Houa konga-taimi

Hingoa 'o e Totongi Tukupau/Aleapau: Kautaha Talitali Kakai (Fakalukufua) Totongi Tukupau 2010

Fakakalakalasi 'i he Totongi Tukupau'/Aleapau: Levolo Fakafe'iiloaki

Fakaikiiki e Pangikē: Pangikē XYZ

Ngaahi totongi	'luniti	Totongi	Fakakatoa
Totongi maheni ki he houa ngāue	00	\$00.00	\$00.00
Totongi Tautea	00	\$00.00	\$00.00
Totongi 'Ova-taimi	00	\$00.00	\$00.00
Ngaahi totongi kehe	00	\$00.00	\$00.00
Totongi Fakalukufua			\$00.00

Ngaahi To'o		
Tukuhau – peseti 'e 15		\$00.00-
Malu'i ki he Mo'ui – totongi ki he uike (hingoa 'o e kautaha mo e fika memipa)		\$00.00-
Nofo'anga – totongi he uike.		\$00.00-
Totongi Folau (lahi e totongi he uike kae 'oua ke a'u ki he uike XYZ)		\$00.00-
Fefononga'aki (totongi he uike kapau 'oku kau)		\$00.00-
Totongi Kimu'a (lahi e totongi he uike kae 'oua ke a'u ki he uike XYZ)		\$00.00-
Ngaahi to'o kehe'		\$00.00-
Fakakatoa e to'o		\$00.00-
Vahe fakakatoa		\$00.00

Totongi vahenga malōlō 'a e kautaha		
Hingoa 'o e kautaha vahenga malōlō Pty Ltd		
Pa'a'anga tokoni 9.5% (Kae 'oua ke a'u ki Siulai 2021)		\$00.00

Tokanga'i: Ko e la'i pepa tali totongi vahe kuopau ke 'oange ki he taha ngāue 'i loto he 'aho ngāue 'e taha 'i he 'aho na'e vahe ai'.

Tokanga'i: Te ke lava 'o 'eke ho'o vahenga malōlō 'i he taimi 'oku ke foki ai ki ho fonua pea 'osi mo ho'o visa. 'Oku tukuhau'i koe 'i ho vahenga malōlō he 15% pea ko e taimi 'oku ke 'eke ai 'i ho fonua, 'e toe tukuhau'i he toe 35%.

* Ko e me'a 'i 'olunga 'oku 'oatu ko e fakatātā pe. Ko e la'i pepa tali totongi ho'o vahe 'e lava ke kehekehe hono fotunga mo e kakano' mei he kautaha ki he kautaha.

9 Ngaahi to'o

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'Oku 'i ai 'a e totongi 'oku fai 'i he 'ete kau ki he Polokalama Ngāue Fakataimi 'oku fiem'au ke ke totongi.
- Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai' te ne lava 'o totongi 'a e ngaahi me'a ko 'eni ma'au (hange ko e totongi folau, malu'i ki he mo'ui mo e totongi nofo'anga) pea ne toki to'o mei he lahi ho'o vahe. 'Oku ne hanga 'o 'ai ke faingofua ange kiate koe hono tokanga'i ho'o pa'anga.
- Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai te nau lava pe 'o fai ha to'o kapau 'oku ke loto ki ai 'i ha tohi.
- 'E lava ke ke fakafoki ho'o aleapau ki ha fa'ahinga to'o na'e fai 'i ha taimi pe. Kuopau ke ke fai ia he tohi ki he kautaha. Ko e makehe pe ai felave'i mo e aleapau ki he to'o e totongi folau.

9.1 KAU KI HE NGAALI TO'O

Ko e to'o' kuopau ke lelei kiate koe pea tokoni atu ki hono tokanga'i lelei ange ho'o pa'anga.

Ko ho'o kautaha te ne lava 'o totongi 'a e ngaahi me'a pau 'e ni'ihī ma'au, pea toki to'o hono lahi mei ho'o vahe'. Ko e ngaahi kautaha 'oku 'ikai ngofua ke fai ha to'o mei ho'o vahe ngata pe ka kuo ke loto ki ai 'i he tohi. Ko e ngaahi to'o 'e lava ke kau ai 'a e ngaahi me'a hange ko konga ho'o totongi folau, malu'i ki he mo'ui mo e nofo'anga.

Ko e to'o kotoa pe kuopau ke:

- felotoi ki ai 'i he tohi, pea kau ai 'a e lahi pea tu'o fiha hono to'o 'o e pa'anga.
- kau mavahe 'i he la'i pepa tali totongi ho'o vahe.

Kapau 'oku ke loto ki ha fa'ahinga to'o pea mo e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai, tauhi ha lekooti ho'o mo felotoi pehe foki ki he lahi 'o e to'o he taimi vahe taki taha.

9.2 FAKAIKIIKI ANGE 'O E NGAahi TO'O

Ko e fakamatala 'i lalo 'oku ne 'oatu 'a e toe fakamatala ki he fa'ahinga 'o e ngaahi to'o hangehange teke sio ai 'i ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe'. 'Oku mahu'inga ke ke mahino'i 'a e ngaahi to'o, pea ko e ha e 'uhinga 'oku to'o ai e pa'anga mei ho'o vahe'. Kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i, fei mo talanoa leva mo e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai. Ko ho'o totongi 'fakalukufua' kimu'a pea to'o. Ko e 'katoa' ho'o vahe ho'o vahe 'oku ke 'alu mo ia ki 'api'.

Tukuhau: Ko e toko taha kotoa pe 'oku ngāue 'i 'Aositelelia kuopau ke ne totongi ki he Pule'anga 'Aositelelia 'a e konga hono vahenga 'oku 'iloa ko e 'tukuhau'. Ko e pule'anga 'Aositelelia 'oku 'i ai 'enau fokotu'utu'u makehe ki he Polokalamā, ke lava 'o tukuhau'i koe 'i he totongi ma'ama'a. Ki he tola kotoa pe 'oku ke ma'u, kuopau ke ke totongi 'a seniti 'e 15 'i he tukuhau'. Ko ho'o kautaha te ne to'o 'a e tukuhau' fakaofonga'i koe. Sio ki he vahe 10 he 'Tukuhau mo e vahenga malolō' ki hano fakaikiiki.

Totongi folau: Ko ho'o kautaha' te nau fua totongi 'a e totongi ki he tikite faka-vaha'apule'anga mo e puna faka-loto fonua, pea totongi 'a e A\$300 ki he fakakatoa 'o e fakamole'. 'E to'o 'e ho'o kautaha' a e toenga 'o e totongi ki ho'o folau faka-vaha'apule'anga mo e puna faka-lotofonua mei ho'o vahe' he ngaahi uike.

Fakatātā'aki 'eni, kapau ko e totongi ho'o folau faka-vaha'apule'anga' ko e A\$1100 pea ko ho'o 'alu faka-lotofonua 'i 'Aositelelia 'oku A\$200, 'e totongi kakato 'e ho'o kautaha' 'a e A\$1300 ki mu'a, pea toki to'o 'a e me'a kotoa 'oku lahi hake he A\$300 (A\$1000 'i he keisi ko 'eni) mei ho'o vahe' he ngaahi uike. Te ke sio he me'a ni 'i ho'o la'i pepa tali totongi ho'o vahe.

Nofo'anga: 'E fiema'u ke ke totongi ho nofo'anga, kae kehe, 'e lava 'e ho'o kautaha 'o teuteu 'eni ma'au. 'E totongi foki 'eni ki mu'a 'e ho'o kautaha, pea toki to'o hono mahu'inga' mei ho'o vahe'. Ko e mahu'inga kuopau pe ke taau, pea ko e nofo'anga kuopau ke 'i he tu'unga fe'unga.

Fefononga'aki: Ko ho'o kautaha te nau teuteu 'a e fefononga'aki ki mo e mei ho nofo'anga' mo e ngāue he 'aho taki taha. 'Oku fiema'u ke ke totongi ki ho'o fefononga'aki, kae kehe, ko ho'o kautaha' te nau teuteu mo totongi 'eni ma'au pea to'o hono totongi mei ho'o vahe.

Malu'i ki he Mo'ui: Ko e Malu'i ki he mo'ui 'oku pau ke fai, pea 'e tokoni atu ke pule'i e totongi kapau te ke puke pe lavae lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia. Ko ho'o kautaha 'e tokoni atu ke ma'u 'a e malu'i ki he mo'ui'. Kuopau ke ke ma'u 'eni lolotonga ho taimi i 'Aositelelia, neongo kapau he'ikai te ke puke lolotonga ho'o nofo'. Ko e malu'i ki he mo'ui 'oku mamafa, pea mahalo te ke totongi 'o a'u ki e A\$30 he uike.

Ko e hono 'uhinga 'oku sai ai ke 'i ai ha malu'i ki he mo'ui? Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku 'i ai e ngaahi me'a ta'e'amanekina 'e lava ke hoko. Ko e taimi 'oku 'i ai ho'o malu'i ki he mo'ui 'oku ke totongi 'a e silini si'isi'i pe he uike kotoa pea kapau te ke puke 'e lava ke ke totongi pe 'a e totongi si'isi'i hange ko e \$10 ke sio ki he toketa' kae 'ikai ko e \$70 kakato.

Ngaahi totongi kehe ki he nofo: 'E fiema'u ke ke totongi ki ho'o me'akai' mo e ngaahi totongi kehe 'o e nofo lolotonga ho'o nofo 'i 'Aositelelia, hange ko e 'uhila mo e vai. 'E hanga 'e ho'o kautaha 'o ala fokotu'utu'u ke to'o e totongi 'a e mahu'inga 'o e ngaahi me'a ni mei ho'o vahenga. 'Oku te fa'a teuteu pe 'ete me'akai.

10 Tukuhau mo e Vahenga Malōlō

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'Oku totongi tukuhau 'a e tokotaha kotoa 'oku ngāue 'i 'Aositelelia.
- 'Oku hanga 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'o fakafonú mai 'a e totongi tukuhau makehe ki he kau ngāue fakafa'ahita'u ke ke totongi 'a e tukuhau 'oku si'si'i.
- He'ikai lava ke ke fakafonu ke fakafoki mai ha'o tukuhau pea he'ikai te ke lava 'o 'eke ha tukuhau na'e to'o.
- Ko ho'o kautaha te nau totongi 'a e vahenga malōlō 'iate koe ki he kautaha vahenga malōlō kuo fili'. Te ke lava 'o 'eke 'eni 'i he taimi 'oku ke foki ai ki 'api pea 'oku tukuhau'i foki.

10.1 TUKUHAU

Ko e toko taha kotoa pe 'oku ngāue 'i 'Aositelelia kuopau ke ne totongi ki he Pule'anga 'Aositelelia 'a e konga hono vahenga 'oku 'iloa ko e 'tukuhau'. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u makehe 'a e Pule'anga 'Aositelelia ki he Polokalama Ngāue Fakataimi, ke ke ma'u e tukuhau 'oku totongi ma'ama'a. Na'e fokotu'u 'e he Pule'anga 'Aositelelia ha lao makehe ke tukuhau'i pe 'a e kau ngāue fakataimi 'i he Polokalama' ke tukuhau'i pe 'i he totongi ko e seniti 'e 15 he tola takitaha.

Fakatātā'aki 'eni, kapau 'oku ke ma'u ha A\$100, 'e tukuhau'i koe A\$15, 'o toe atu pe \$85 ho'o vahe'. Kapau 'oku ke ma'u 'a e A\$1,000 'e tukuhau'i koe A\$150, 'o toe atu e \$850 ho'o vahe kimu'a he ngaahi to'o kehe. Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ai' te nau to'o 'a e tukuhau' 'o fakafofonga'i koe.

'I he fokotu'utu'u makehe' ni, 'oku 'ikai te ke fakafonu ha tukuhau ke fakafoki pea he'ikai lava ke ke 'eke ha ngaahi to'o tukuhau ke toe ma'u fakafoki mai. Kae kehe, 'oku ke sai ange fakapa'anga 'i he fokotu'utu'u ko 'eni.

10.2 VAHENGA MALŌLŌ

Ko e vhenga malōlō 'oku ne fakapapau'i ko taha 'Aositelelia 'oku 'i 'ene pa'anga ke nofo'aki 'i he 'enau malōlō mei he ngāue'. Ko e vhenga malōlō ko e pa'anga tanaki pau ia, 'oku totongi atu 'e ho'o kautaha 'i 'olunga ho vhenga pea 'oku fa'a si'si'i taha' ko e 9.5% ho vhenga. Lolutonga ho'o ngāue 'i 'Aositelelia kuopau ke hanga 'e he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai 'o totongi atu ho vhenga malōlō pea tokoni atu ke fili ho'o kautaha vhenga malōlō.

Ko e kau sitiseni 'Aositelelia 'oku 'ikai ngofua ke nau ala ki he pa'anga vhenga malōlō kae 'oua kuo nau malōlō. Koe'ahi 'oku 'ikai te ke sitiseni 'Aositelelia, te ke lava 'o 'eke ho vhenga malōlō 'i he taimi te ke foki ai ki ho fonua pea 'osi mo ho'o visa. E lava ke ke fakafonu 'a e 'Foomu Vahenga Malōlō Mavahe mei 'Aositelelia', pea ke fili ha vhenga malōlō na'a ke 'osi ma'u ke 'ave ki ha 'akauni pangike pe 'oatu kiate koe he sieke.

'Oku tukuhau'i koe 'i ho vhenga malōlō he 15% pea ko e taimi 'oku ke 'eke ai 'i ho fonua, 'e toe tukuhau'i he toe 35%.

11 Pule'i ho'o Pa'anga

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e faka-patiseti 'oku mahu'inga ke ma'u 'a ho'o taumu'a ki he pa'anga 'oku tanaki.
- 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founfa faingofua ke tanaki ai 'a e pa'anga'.
- Ko e ngaahi fakamole iiki 'oku tatanaki ko e fu'u pa'anga lahi.

11.1 ANGA HONO FAI 'O E PATISETI

Ko e ako ki he faka-patiseti 'oku fu'u mahu'inga ke tokoni atu ki hono pule'i ho'o pa'anga pea mo tanaki ha'o pa'anga ke 'ave ki 'api. 'I he vahe 'uluaki 'o e fakahinohino, 'oku kole atu ai ke ke tohi hifo ho'o taumu'a ki ho'o kau 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī. Ko e kakai 'oku nau pule'i fakalelei 'enau pa'anga' te nau ala 'i he tu'unga lelei ke langa ha fale, aka'i 'enau fanau', pea langa hake honau tu'umalie.

Ko e tanaki ha'o pa'anga ki ho'o taumu'a' 'e faingata'a, ngata pe ka 'i ai ha'o patiseti pea ke pipiki ki ai. Ka 'ikai 'i ai ha'o patiseti, 'e faingofua leva ke 'ikai te ke toe 'ilo ho'o fakamole'. Na'a mo e fanga ki'i me'a iiki 'oku tatanaki pe pea he'ikai fuuloa ke fakamoleki kotoa ho'o pa'anga', tautaufitio ki he ngaahi 'uluaki mahina ho taimi 'i 'Aositelelia 'i he taimi 'e lahi ange ai 'a e to'o. Ko e patiseti 'e fakahā atu ai pe 'oku ke fakamole lahi pe si'i ange he me'a te ke lava 'o totongi'. 'Oku ha atu ai pe ko e fiha ke tanaki koe'uhī ke ke lava 'o totongi ho'o mo'ua' pea ke kamata tanaki ha pa'anga ki ho'o taumu'a ki he kaha'u'. 'E tokoni atu ke ma'u 'a e palanisi totonu 'i he vaha'a 'o e fakamole mo e pa'anga 'oku tanaki. Ko ho fatongiá ia ke pule'i ho'o pa'anga.

Anga hono fa'u ha patiseti

'Oku tokoni ke sio ki he pa'anga 'oku fakahū mo toho mei ho'o 'akauni pangike' lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia. Ko ho'o fakamatala pangike', mo'ua, tali totongi mo e toketi fakatau 'e tokoni atu ki hono fakakaukau'i kotoa ho'o ngaahi fakamole. Mate'i fakalelei pe kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai te ke 'ilo pe kapau 'oku kehekehe 'a e lahi ho'o mo'ua' mei he uike ki he uike.

'I he taimi 'oku ke fakahokohoko ai ho'o me'a fakapa'anga, fakakaukau'i pe ko e hā e me'a 'oku ke fiema'u pau ki he fakamole he nofo pea ko e hā e me'a 'oku kehe pe me'a he'ikai ke fu'u fiema'u kapau 'oku ke fiema'u ke tanaki ha pa'anga.

Ngāue'aki ho'o patiseti

Tauhi ho'o patiseti kakato' ha feitu'u 'oku malu'. Kimu'a pea ke toki 'alu ki he supamaketi pe ngaahi falekoloa kehe' vakai'i ho'o patiseti' ke ke sio pe ko e fiha 'e lava ke fakamole' pea ke pipiki ki he lahi ko ia'.

'E lava ke ke 'alu mo ha kalakuleita (calculator), ke fakapapau'i ho'o fakamole' i ho'o 'alu. Mahalo na'a ki'i loloa ange ai ho'o fakatau' ka 'e lava ke ke 'ilo'i lelei ai pe 'oku 'alu ki fe'ia ho'o pa'anga. Ngāue'aki ho'o palani tanaki pa'anga ke ke tokanga taha ki ho'o ngaahi kaveinga. 'Oku mahu'inga ke toe 'ai ho'o patiseti he mahina kotoa ke fakapapau'i 'oku ne faka-fotunga mai ho'o pa'anga hūmai he taimi ni, fakamole pea ko e hā 'oku ke fiema'u ke ma'u'. I hetaimi 'oku ke ongo'i fiemalie ai 'i he ngāue'aki mo pipiki ki he patiseti, 'e lava leva ke si'si'i ange hono 'ohake faka'aho.

Kapau 'oku ke fakamole 'o lahi hake he me'a 'oku ke ma'u, 'oku pau ke ke toe vakai'i ho'o patiseti kapau 'e 'ikai he'ikai ke 'i ai ha'o pa'anga ke ke 'alu mo ia ki 'api pea 'e lava ke 'osi ange' 'oku ke mo'ua pa'anga ki ha kakai.

Ma'u tokoni mo ho'o patiseti

Ko e 'uluaki patiseti 'oku faingata'a taha' ka te ke 'alu pe 'o sai ange ai 'i ho'o hokohoko atu'.

Ko e founga sai taha ke fai e patiseti ke ke 'ahi'ahi 'e koe. Kapau te ke lava, kole ha tokoni mei hao mahreni 'oku sai he pa'anga'. Ko e patiseti' 'a e fa'ahinga taukei 'e lava 'e ha taha pe ke ako. Ko e lahi ange ho'o fai ia', ko 'ene faingofua ange ia ke ke 'ilo'i ma'u pe ho'o pa'anga.

11.2 NGAALI FOUNGA FAINGOFUA KE TANAKI E PA'ANGA

Ko hono fai ha ki'i liliu si'si'i 'i ho'o mo'ui 'e lava ke ne fakalahi ho'o pa'anga 'oku tanaki' pea tokoni atu kiate koe ke ke toe fakapatiseti lelei ange. Muimui ki he ngaahi tipi ko 'eni ke tanaki ke lahi ai 'a e pa'anga.

Fakasi'isi'i ho'o fakamole he supamaketi'

Ko e ngaahi tipi 'eni ke fakasi'isi'i ho'o fakamole 'i he taimi hoko mai te ke toe 'i he supamaketi' ai.

- 'Ave ha'o lisi ke 'oua na'a ngalo ha fa'ahinga me'a pea ke fakatau pe 'a e me'a 'i he lisi.
- Fa'o ho'o pa'anga fakatau me'akai' i ha sila, pea 'oua te ke toe 'ave ha pa'anga pe kaati koe'uhii' ke ke fakamoleki pe 'a e me'a 'oku ke ma'u'.
- Ngāue'aki kotoa 'a e me'akai na'ake ma'u kimu'a pea ke toki fakatau ha toe me'akai mei he fale fakatau me'akai.
- Kai ha'o me'akai pe kai ma'ama'a kimu'a pea ke toki 'alu ki he supamaketi', he ko e taimi 'oku 'ikai te ke fiekaia ai' 'oku si'si'i leva ho'o fakatau me'akai'.

Tanaki pa'anga mo hao kaume'a

'E lava ke faingata'a ho'o tanaki pa'anga' he taimi 'oku fu'u fakamole lahi ai 'a e kakai takatakai 'iate koe'. Feinga ke ma'u hao kaume'a 'oku ne toe fiema'u ke tanaki ha'anee pa'anga. 'E lava ke mo vahevahe 'a e ngaahi tipi', pea te mo toe lava foki ke fe'auhi ke vakai pe ko hai 'oku lahi taha 'ene tanaki pa'anga 'i ha taimi na'e fokotu'u.

Fakasi'isi'i ho'o fakamole he vala' mo e ngaahi me'a kehe'

- Vakai 'a e ngaahi fale koloa ki he kau masiva pea mo e maketi fakafeitu'u ki ha fakama'ama'a.
- Kole ki ho kaume'a' pe he'e lava ke ke ngāue'aki ha me'a kae 'oua 'e fakatau fo'ou mai.

Liliu hao anga 'e taha pea fakasi'isi'i ho'o fakamole

Ko e ki'i liliu si'si'i pe te ne lava 'o fai 'a e fu'u liliu lahi ki he palanisi ho'o pangike'. Ko hono liliu ha me'a pe 'e taha 'oku ke fai ma'u pe pea te ke lava ai 'o tanaki ha'o pa'anga. Ko e ngaahi fakatātā 'eni:

- Tuku ho'o ifi' mo e 'olokaholo'-te ke tanaki ai ha pa'anga pea 'oku lava ke sai ki he mo'ui.
- Ngaahi ho'o kai ho'ata mo e kai efiafi 'i 'api, pea 'oua te ke fakatau ho'o kai'.

'Oku faingofua ke tanaki ha'o pa'anga 'aki ha'o tu'usi pe fakasi'isi'i ha ngaahi me'a 'oku ke fakatau. 'Ahiahi 'a e ngaahi tipi tanaki-pa'anga ni pea ke vakai ki he tupu ho'o tanaki pa'anga'.

Tanaki Pa'anga-A'usia ho'o taumu'a tanaki pa'anga'

Fokotu'u ha taumu'a kiate koe-pe 'oku lahi pe si'si'i, taimi nounou pe loloa-'oku fakalotomafana mo fakafiefia. Ko ho'o taumu'a' 'e ala faingofua pe hange' ko ha'anē malava fakapa'anga pe te ke fiema'u ke tuku ha pa'anga ki tafa'aki ki ha fakatu'upake'. Tatau pe pe ko e ha ho tu'unga, te ke lava 'o fai ia 'i ha'o fakamahino'i ho'o taumu'a' pea ke kamata ha'o palani pea tanaki pa'anga ma'u pe. Fakaukau ha miniti pea ke tohi hifo ha ngaahi taumu'a' e malava.

- Ko e hā ho'o fakamu'omu'a taha'?
- 'Oku fiha hono mahu'inga?
- 'Oku ke fiema'u ke ma'u ia 'afe'ia?

Ngāue'aki 'a e palani tanaki pa'anga'

1. 'Ai ha lisi ho'o taumu'a tanaki pa'anga', hange ko e totongi ho mo'ua ki he ako ho'o fanau, fai hano fakalelei'i ho fale pe kamata ha ki'i pisinisi. Fakamahino'i pe ko e hā e lahi e pa'anga 'oku ke fiema'u' pea ko e hā hono loloa te ke lava 'o tanaki ai 'a e lahi ko ia'.
2. Tohi hifo 'a e founга te ke lava 'o tanaki ai ha pa'anga ke ke tuku ki ho'o taumu'a.
3. Tohi hifo pe paaki mai ho'o palani tanaki pa'anga' pea ke tuku ia ha feitu'u te ke sio ki ai he 'aho kotoa. Te ne hanga 'o faka'ai'ai koe pea mo nofo he kaveinga'.

Pa'anga ki he fakatu'upake'

Pe ko e hā ho'o taumu'a', ko e fakakaukau lelei ia ke tuku ha pa'anga ki tafa'aki ki he fakatu'upake'. Tauhi 'a e pa'anga ki he "aho 'oha' mavaha mei ho'o tanaki pa'anga mo e pa'anga he 'aho kotoa. Manatu'i ke tauhi 'a e pa'anga ko 'eni ki he fakatu'upake' mo'oni pea ke toe totongi tanaki mai kapau kuopau ke ke ngāue'aki ia.

Ko e tanaki pa'anga 'oku faingofua ange ia 'i ho'o fakakaukau. Ko e fakapulipuli ki ai ko e kamata si'si'i pea kamata he taimi ni. Fa'u ho'o taumu'a, fa'u ho'o palani tanaki pa'anga pea ke 'ai ho'o misi' ke mo'oni.

Ngāue'aki pe ho'o pa'anga'

Ko e 'kaati mo'ua' 'oku ne fakangofua koe ke totongi'aki ha kaati ta'engaue'aki ha kaati fakamo'ua. Ka 'oku kei 'i ai pe 'a e ngaahi me'a ke vakai'i.

Anga e ngāue 'a e kaati mo'ua

Ko e taimi 'oku ke ngāue'aki ai ha kaati mo'ua, 'oku ne 'ave 'a e silini mei ho'o 'akauni ke totongi'aki ho'o fakatau'. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini he 'akauni, he'ikai te ke lava 'o fai e fakatau'.

Ko e kaati mo'ua' 'oku ne ngāue'aki 'a e pa'anga 'oku ke ma'u', ka ko e kaati fakamo'ua 'oku ne ngāue'aki 'a e pa'anga 'oku 'ikai te ke ma'u pea kuopau ke ke totongi fakafoki ia 'amui. Ko hono ngāue'aki 'a e kaati mo'ua' 'e tokoni atu ke 'oua na'a 'i ai hao mo'ua 'e pau ke ke totongi fakafoki 'amui.

Ko e fa'ahinga kaati mo'ua 'oku anga maheni ki ai 'a e ATM pe kaati EFTPOS. Ko e kaati 'oku ngāue'aki ke toho pa'anga he ngaahi ATM pea fai'aki e fakatau'. Ko e kaati mo'ua ko e kaati ia 'oku ngāue'aki ke toho pa'anga.

Ko e ngaahi kaati mo'ua 'oku ui'aki 'a e ngaahi hingoá kehekehe makatu'unga pe ko hai na'a ne 'oatu 'a e kaati. 'Eke ki ho'o pangike' pe ko e hā 'a e kaati mo'ua 'oku ne 'ave ka 'oku ke toe fie'ilo lahi ki ai.

'Ikai ha PIN pe fakamo'oni he kaati mo'ua

Ko e ngaahi fale koloa 'e ni'ihi 'oku 'ikai te nau toe ngāue'aki 'a e PIN 'i he taimi 'oku ke ngāue'aki ai 'a kaati mo'ua' ke fakatau'aki ha me'a (hangé' ko e koloa me'akai') 'oku \$100 pe si'isi'i ange. Ko e ngaahi fehū'aki ko 'eni 'oku kei fakamafai faka'uhila pe 'e ia na'a ne 'oatu ho'o kaati 'i he taimi 'oku toho'i (swipe) ai 'e he tokotaha tu'uaki koloa ho'o kaati pea 'e tali pe 'ikai tali 'a e fakatau'.

Kapau 'oku 'i ai ha'o fehu'i kau ki he malu 'o e founiga fo'ou ko 'eni 'o e fehū'aki' pea ke 'eke ki ho'o pangikee'. Te nau lava 'o tala atu pe ko hai 'a e kau mesianiti 'oku nau ngāue'aki 'a e founiga fehū'aki ko 'eni.

Ngaahi totongi mo e tohi mo'ua

Ko e lahi taha 'o e ngaahi 'akauni' 'oku ne 'oatu 'a e fehū'aki faka-'uhila ta'etotongi he mahina pea toki tohi mo'ua koe ha toe fehū'aki lahi ai. Ko e totongi 'oku fa'a kehekehe makatu'unga pe pe 'oku fai pe he laine' (online), ATM, EFTPOS pe fehū'aki he pangike. Vakai ki he pangike' ki he totongi 'oku nau 'ai ki he fa'ahinga kehekehe 'o e fehū'aki he kaati mo'ua'.

12 Ko e ‘ave pa’anga ki ‘api

Ngaahi fekau mahu’inga:

- Ko e ‘ave pa’anga ki ho famili pe ko ho komiuniti ‘i ‘api mahalo pe ‘e fu’u mamafa.
- ‘Oku ‘i ai ‘a e uepisaiti (website) ngāue—www.sendmoneypacific.org—‘oku ne ‘ai ke ke fakaho pe ko e ha hono mahu’inga ho’o ‘ave pa’anga mei ‘Aositelelia ki he ‘Otumotu Pasifikī ‘i hono ngāue’aki ‘a e ngaahi founa ngāue ‘ave pa’anga kehekehe.

12.1 ‘AVE PA’ANGA KI ‘API

Ko hono ‘ave ‘a e pa’anga ki ho famili pe ko ho komiuniti ‘i ‘api’ mahalo ‘e fu’u mamafa, ko e taimi ‘e ni’ihī kuopau ke ke totongi ‘a e pangike pe ko ia ‘oku ne fakalele ‘a e ‘ave pa’anga ‘o lahi hake he \$35 he taimi kotoa pe ‘oku ke ‘ave pa’anga ai. Pea mo e totongi fūfū ‘o e liliu pa’anga – ‘a e totongi makehe mo fakapulipuli ki he liliu ‘a e tola ‘Aositelelia ki he pa’anga ho fonua-‘e lava ke ne fai ‘a e fu’u faikehekehe lahi ki he lahi e pa’anga ‘e ma’u ‘i ho fonua’.

‘Oku ‘i ai ‘a e uepisaiti ngāue—www.sendmoneypacific.org—‘Oku ne ‘ai ke ke fakaho pe ko e hā hono mahu’inga ho’o ‘ave pa’anga mei ‘Aositelelia ki he ‘Otumotu Pasifikī. Te ne tala atu pe ko e hā ‘a e faka-katoa hono mahu’inga ‘o e ‘ave pa’anga, kau ai pe ‘oku fiha ke liliu ‘a e tola ‘Aositelelia ki he pa’anga ho fonua’. Te ne tala atu hono fuoloa ‘o e ‘ave ‘o e pa’anga’. Ko e uepisaiti ko ‘eni ‘e tokoni atu ke ta’ota’ofi ke ma’ama’a e totongi ‘o e ‘ave pa’anga ki ‘api, pea ‘e tokoni atu ke fakahoifi ha’o pa’anga. Ngāue’aki ‘a e uepisaiti ko ‘eni ke fili ‘a e me’ā totonus kiate koe. Ko kinautolu kotoa ‘oku nau fakalele’ ‘oku ‘osi lisi he SendMoneyPacific ‘oku ‘osi lesisita ‘i he ma’u mafai fakapa’anga totonus, ko ia ‘oku ke ‘ilo’i ‘oku malu pe ho’o pa’anga’.

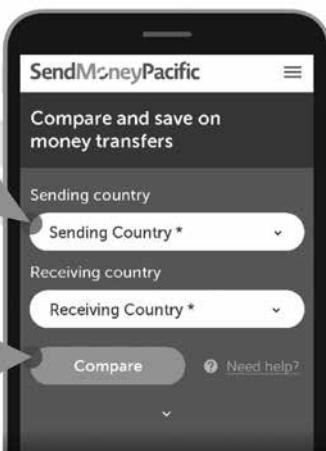
Fu’u mahu’inga: Lolotonga ‘oku mahu’inga ke te lava ‘o ‘ave pa’anga ki ‘api ki ho famili, ‘oku pau ke ke fakapapau’i foki ‘oku ‘iate koe ha pa’anga fe’unga ke fakatau’aki ‘a e me’akai mo totongi ho’o ngaahi fakamole kehe ki he nofo he uike taki taha.

SendMoneyPacific

Easy to use

Select the countries
you are sending
money from and to

Compare the result
to find the best deal

www.sendmoneypacific.org

13 ‘Alu ki ‘Aositelelia

Ngaahi fekau mahu’inga:

- Ko e kau ngāue kotoa kuopau ke kau ‘i he ki’i fakataha fakamatala nounou he ‘ofisi ‘oku ne ‘ave ‘a e kau leipa ho fonua’ kimu’ā pea tokī folau ki ‘Aositelelia. Ko e fakataha nounou ki mu’ā pea ke tokī folau ‘oku ne ‘oatu ‘a e fakamatala mahu’inga ki he nofo mo e ngāue ‘i ‘Aositelelia’.
- Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai ‘e tokoni atu ki hono fa’ufa’u mo fokotu’utu’u ho’o folau ki ‘Aositelelia pea mo e feitu’u ho’o ngāue’.
- Fakakaukau fakalelei ki he me’ā ‘oku ke fa’o pea ke ‘ai ha lisi.
- ‘Oku fiema’u ke ke ‘alu ‘i he Fefolau’aki mo e Tafa’aki Malu’i ‘o e Ngaahi Taulanga ‘a ‘Aositelelia pea ‘oku fiema’u ke ke fakahā ‘a e ngaahi me’ā kotoa kau ki he me’akai, me’ā mei he ‘akau mo e fanga monumanu, he ko e ngaahi me’ā ‘e ni’hi ‘oku ‘ikai ngofua ‘i ‘Aositelelia.
- Ko e kautaha na’e tali ke ke ngāue ai’ te ne talitali koe he holo talitali he mala’e vakapuna pea ‘ave koe ki ho feitu’u ngāue’ pe nofo’anga’.

13.1 FAKATAHA NOUNOU PEA TOKI FOLAU

Kimu’ā pea ke tokī mavahe mei ho fonua’, kuopau ke ke kau ‘i he ki’i fakataha fakamatala nounou kimu’ā pea folau. Ko e fakataha fakamatala nounou te ne ‘oatu ‘a e fakamatala ‘oku ke fiema’u kau ki he ngāue mo e nofo ‘i ‘Aositelelia ko e tokotaha ngāue fakataimi kau ai ‘a e tohi fakahinohino ko ‘eni. ‘I ho’o fakataha fakamatala nounou, te ke ako ai ki he:

- nofo ‘i ‘Aositelelia
- ngāue ‘i ‘Aositelelia
- fatongia ‘o e ngaahi ‘iunioni ‘i ‘Aositelelia
- ko e mahu’inga hono fakaofonga’i lelei koe pea mo ho fonua’
- ko e hā ‘oku ‘amanaki ‘a e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai meia te koe’
- ko e hā ‘oku ke ‘amanaki ki ai mei he kautaha kuo tali ke ke ngāue ai
- ngaahi tu’unga ho’o visa
- fakamole mo e ngaahi to’o
- tukuhau mo e vahenga malōlō
- pa’anga ‘oku ma’u, tanaki, pangike, fakapatiseti mo ‘ave ki ‘api’
- anga hono tauhi koe ke malu, mo’ui lelei mo fiefia ‘i ‘Aositelelia.

'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi fakamatala te ke ako lolotonga ho'o fakataha fakamatala nounou. Ko e tohi fakahinohino' ni 'e tokoni atu kiate koe ke manatu'i 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga'. 'Oku fiema'u ke ke maheni mo e ngaahi tu'unga-lea he tohi ni kimu'a pea ke toki 'alu ki 'Aositelelia, pea ke 'alu mo ia ke sio ki ai he kaha'u.

13.2 FOKOTU'UTU'U KI HE FOLAU'

Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai' 'e tokoni atu ki ho'o folau ke a'u ki 'Aositelelia. 'Oku fiema'u ke ke ma'u 'a e ngaahi tohi mahu'inga kimu'a pe lolotonga ho'o 'i he fakataha nounou kimu'a pea folau' hange ko e visa ki 'Aositelelia 'ia 'oku 'omai ia 'e he Pule'anga 'Aositelelia.

Ko ho'o paasipooti 'oku 'omai ia mei ho pule'anga pea 'oku totonu ke ke tauhi ke malu. 'Oku 'ikai ke pau ke ke 'ave ho'o paasipooti ki he kautaha 'oku tali ke ke ngāue ai'. 'Oku totonu ke ke kumi ha feitu'u 'oku malu ho nofo'anga ke tauhi ai ho'o paasipooti. Kapau 'e mole hoo 'paasipooti 'i Aositelelia, kuopau ke ke fetu'utaki ki he kautaha 'oku tali ke ke ngāue ki ai he taimi pe ko ia. 'E tokoni atu ho'o kautaha na'a ne tali ke ke ngāue ki ai ke 'ai ha paasipooti fo'ou pea tokoni atu ke fetu'utaki ki he Potungāue ki he Ngaahi Me'a Fakalotofonua mo e fakaikiiki ho'o paasipooti fo'ou.

13.3 KO E HĀ KE FA'O

Ko e fonua lahi 'a 'Aositelelia pea ko e anga e 'ea 'e lava ke fakafuofua mei he vela ki he momoko mo e viviku ki he momoa. 'Oku fiema'u ke ke mateuteu ki he anga kotoa 'o e 'ea. Fa'o hao vala mafana mo e vala mohe ki he feitu'u momoko pea tata mo e vala ma'ama'a ki he ngaahi feitu'u vela. Ko ho'o kautaha te ne lava 'o fale'i koe ki he vala fe'unga ke 'omai'.

KO E HĀ KE FA'O: LISI KE VAKAI'I

Paasipooti he taimi ni 'oku fehokotaki faka-'uhila ki he visa 'Aositelelia

Tikite vakapuna [fakapapau'i ko ho hingoa he tikite 'oku sipela tatau mo e hingoa he paasipooti]

Tohi fakahinohino

Tohi ma'u ngāue

Laiseni faka'uli kapau 'oku 'i ai

Pa'anga ke totongi'aki ho'o ngaahi fakamole kae 'oleva ke ke vahe

Lisi 'o e ngaahi fika fetu'utaki 'i 'api

Kapau 'oku fu'u lahi 'a e 'u me'a 'oku ke 'omai (fa'a lahi hake he kilokalami 'e 20) mahalo 'e hanga e kautaha vaka 'o ai ke ke totongi ha toe pa'anga pea 'e lava ke fu'u mamafa. Mahalo 'e fiema u ke ke vakai ki he kautaha 'oku tali ke ke ngäue ki ai' ke mahino pe ko e ha 'e lahi 'o e uta te ke lava o 'omai'.

Fakapapau'i 'oku ma'a mo hao mei he 'uli mo e me'a ki he 'akau ho sū mo e vala he ko e ngaahi me'a ko 'eni 'oku ne fetuku holo 'a e fanga ki'i manu maumau' mo e mahaki te nau lava 'o faka'auha 'a e mo'ui 'a e 'akau mo e fanga manu i 'Aositelelia.

Manatu'i, 'oku 'ikai ngofua ke ke 'ave ha fa'ahinga me'akai pe 'akau ki 'Aositelelia: kapau te ke fa'o 'a e ngaahi me'a ni 'e 'ave ia meiate koe 'i ho'o tu'uta i 'Aositelelia.

13.4 'I HE VAKAPUNA

'Oku fiema'u ke ke 'i he mala'e vakapuna ha taimi lahi ke vakai ho'o folau' pea mo fai 'o e malu'i 'o e kau folau, 'imikuleisoni mo e malu' kimu'a pea ke toki heka ki vaka.

'I he taimi 'oku ke 'i vaka ai, 'e 'oatu 'a e foomu ke fakafonu ke fakahā ki he Fefolau'aki mo e Tafa'aki ki he Malu'i 'o e Ngaahi Taulanga 'a 'Aositelelia 'i ha'o tu'uta. 'Oku ui 'eni ko e kaati hūmai 'a e kau pasese. 'Oku matu'aki mahu'inga ke ke fafonu 'a e foomu ko 'eni ke tonu mo faitotonu.

■ Incoming passenger card • Australia PLEASE COMPLETE IN ENGLISH WITH A BLUE OR BLACK PEN		PLEASE X AND ANSWER EVERY QUESTION – IF UNSURE, YES X	
☐ Family/surname ☐ Given names ☐ Passport number ☐ Flight number or name of ship ☐ Intended address in Australia		Are you bringing into Australia 1. Goods that may be prohibited or subject to restrictions, such as firearms, ammunition, illegal pornography, firearms, weapons or illicit drugs? Yes No 2. More than 220g-L of tobacco, cigarettes, 100 cigarettes or 5kg of tobacco products? Yes No 3. Goods obtained from prohibited countries and/or tax free in Australia with a value of more than \$10,000, including gifts? Yes No 4. Goods for personal, business/commercial use? Yes No 5. AUD\$10,000 or more in Australian or foreign currency equivalent? Yes No Note: If a customs or police officer asks, you must report travellers cheques, checks, banknotes, coins, securities and other financial instruments of any amount. 6. Meat, poultry, fish, seafood, eggs, dairy, fruit, vegetables? Yes No 7. Grains, seeds, tubers, straw, nuts, plants, parts of plants, medicinal medicines or herbs, wood or shells? Yes No 8. Articles, parts of articles, items or products including equipment, pet food, seeds, plants, animals, live animals, live plants, live products? Yes No 9. Soil, debris with soil attached or used in horticultural areas, e.g. sports/leisure equipment, stones? Yes No B Are you bringing with you items, wilderness areas or species you've seen/what ate in the past 6 days? Yes No C Were you in Africa, South America or the Caribbean in the last 6 days? Yes No	
☐ Do you intend to live in Australia for the next 12 months? ☐ If you are NOT an Australian citizen: Do you have tuberculosis? Yes No Do you have any criminal convictions? Yes No		STATE Yes No DECLARATION <i>The information I have given is true, correct and complete. I understand I am liable to answer any questions you may have serious consequences.</i>	
		YOUR SIGNATURE: _____ Day Month Year	
		TURN OVER THE CARD English	

■ YOUR CONTACT DETAILS IN AUSTRALIA		EMERGENCY CONTACT DETAILS (FAMILY OR FRIEND)	
Phone _____ Email _____ Address _____		Name _____ Email _____ Phone _____ OR Mail address _____	
PLEASE COMPLETE IN ENGLISH ☐ In which country did you board this flight or ship?		PLEASE X AND ANSWER A OR B OR C	
A Migrating permanently to Australia		B Visitor or temporary entrant Your intended length of stay in Australia _____ Years Months _____ Days OR _____ Days Your country of residence _____	
C Resident returning to Australia Country where you spent most time abroad _____			
MAKE SURE YOU HAVE COMPLETED BOTH SIDES OF THIS CARD. PRESENT THIS CARD ON ARRIVAL WITH YOUR PASSPORT.			
<small>Information sought on this form is required for border control immigration, customs, quarantine, detection of infectious diseases and other purposes. It is collected under the Customs Act 1901, the Migration Act 1958 and the Quarantine Act 1908. This form is also required by regulation if held by the Australian or its agents who administer these acts and authorised or required to receive it under Australian law. Form 1442. Privacy notice is available from the department's website www.border.gov.au/dfa/.</small>			
		06151508 © Commonwealth of Australia 2013 15 Design code 06/2013	

13.5 TU'UTA 'I 'AOSITELELIA

'I he ngaahi me'a lahi, te ke puna ki he kolo lahi 'o 'Aositelelia pea ke toe heka he vakapuna 'e taha, pasi/pe lelue ki ha kolo 'i ha feitu'u 'i 'Aositelelia.

'I ho'o tau ki 'Aositelelia pea ke hifo mei he vakapuna, 'oku fiema'u ke ke fou mai ke vakai'i 'i he fefolau'aki, malu'i 'o e ngaahi taulanga mo e kolonitini.

Fefolau'aki

'I he taimi te ke a'u ai ki he kanita 'imikuleisoni, 'e vakai'i 'e he 'ofisa 'imikuleisoni ho'o paasipooti pea mo fakapapau'i 'oku ke ma'u 'a e visa totonus ke hūmai ki 'Aositelelia ko e tokotaha ngāue fakafā'hita'u. Ko e fakamatala kau ki ho'o visa 'oku tauhi ia he komipiuta 'e ngāue'aki 'e he 'ofisa 'imikuleisoni'. Kapau 'e fiemalie 'a e 'ofisa' ki ho'o paasipooti mo e fakamatala ho'o visa, 'e sitapa'i leva pea fakafoki atu kiate koe.

Tafa'aki Malu'i 'o e Ngaahi Taulanga mo e kolonitini

'I he 'osi ho'o 'alu ki he fefolau'aki te ke tanaki leva ho'o uta pea ke fou mai ke vakai'i 'a e tafa'aki malu'i 'o e ngaahi taulanga mo e kolonitini.

Ko 'Aositelelia 'oku 'i ai 'enau lao fefeka ki he kolonitini ke malu'i 'a e 'akau mo e fanga monumanu' mo e ngaahi ngāue'āngā mahu'inga ki he ngoue' mei he manu maumau mo e mahaki mei tu'apule'āngā' te nau lava 'o faka'auha ha feitu'u kakato 'i 'Aositelelia. Ke malu'i 'a 'Aositelelia mei he fanga ki'i manu maumau mo e mahaki' 'oku hanga ai 'e he Ngāue Kolonitini 'a 'Aositelelia mo e Ngāue ki hono Sivi 'o vakai'i 'a e uta' pe ngāue'aki 'a e misini huelo-x mo e kuli fakananamu' ke 'ilo 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai fakahā.

Kuopau ke ke fakahā **kotoa** e me'akai, me'a mei he 'akau moe manu 'i ho'o kaati pasese hūmai. 'Oku kau heni 'a e me'a mei he 'akau pe kelekele 'i ho sū pe vala. Ko e Malu'i 'o e ngaahi Taulanga mo e Kolonitini 'a 'Aositelelia 'oku fu'u faka'aulilikli' aupito. Kapau he'ikai te ke tala 'a e mo'oni, 'e lava ke tautea mamafa koe hange ko e fakahū pilisone. Kapau 'oku ke veiveiuia, 'oku sai ma'u pe ke fakahā 'a e me'a ke ke hao mei hano tautea'i.

Holo Talitali mo e 'alu ki he ngaahi feitu'u

'I he taimi 'oku 'osi ai' pea ke 'alu leva ki tu'a ki he holo tu'uta. Ko e kautaha kuo tali ke ke ngāue ai kuo ne 'osi fokotu'utu' ha taha ke fetaulaki mo koe 'i he holo tu'uta 'a ia te ne 'ave koe ki he kolo fo'ou te ke nofo mo ngāue ai'.

Mahalo na'a lahi ha ngaahi houa te ke 'alu ai ki ho feitu'u, neongo ko ho'o pasi pe lelue 'e ngali lele vave 'aupito. Fakatātā'aki 'eni, kapau 'oku ke ngāue 'i Mundubbera, te ke puna ki Brisbane pea ke toe lele he houa 'e nima ki Mundubbera 'i he ka, lelue pe pasi. Ko 'Aositelelia 'oku fu'u lahi pea 'e lava ke 'aho 'e ua 'a e faka'uli ta'etu'u ke 'alu mei he hahake' ki he hihiho'.

14 Lao ‘a ‘Aositelelia

Ngaahi fekau mahu’inga:

- ‘Oku mahu’inga ke ke maheni mo e lao ‘i ‘Aositelelia.
- Ko e taha. kotoa ‘i ‘Aositelelia kuopau ke talangofua ki he lao ‘a ‘Aositelelia.
- Ko hono maumau’i ‘o e lao’ ‘e lava ke ‘i ai hono iku’anga hange ko e mo’ua pe ‘alu ki pilisone.
- Ko e ngaahi siteiti mo e vahe fonua ‘o ‘Aositelelia ‘oku ‘i ai ‘enau kau polisi. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau polisi’ ke tokoni atu kiate koe.

14.1 KO E NGAALI LAO MAHU’INGA ‘I ‘AOSITELELIA

‘Oku lahi ‘a e ngaahi lao ‘oku ma’u ‘e ‘Aositelelia. Ni’ihi ‘o e ngaahi me’ā ni mahalo ‘oku faiatau mo ia ‘i ‘api pea ko e ni’ihi ‘oku kehekehe. Ko e kakai kotoa ‘i ‘Aositelelia, tatau ai pe pe ko e fe fonua na’e ha’u mei ai’, kuopau ke talangofua ki he lao’. ‘Oku fu’u to’o fakamaatoato ‘aupito hono maumau’i ‘a e lao ‘i ‘Aositelelia pea ‘e ala hoko ke ‘ave ai koe ki he fakamaau’anga’. Kapau ‘e ma’u ‘oku ke halaia mahalo na’a tautea mo’ua pe ‘alu ki pilisone. Ko e fanga ki’i lao mahu’inga ‘ena ‘i lalo. ‘Oku tapu he lao ke:

- ke ke fakamalohi ki ha taha kau ai ha memipa e famili’
- fakailifia’i ha taha
- inu ‘olokaholo he ngaahi feitu’u fakapule’anga ‘e ni’ihi, hange ko e fale koloa’, ‘api ako’ pe ‘i he hala’
- ifi tapaka he ngae’anga, fale kai, falekai iiki mo e ‘elīa fakapule’anga-‘oku mo’ua lahi kapau te ke fai ia
- laku veve ‘i he kelekele, kau ai ‘a e mui’i sikaleti, he te ne lava ‘o kamata ha vela he vao’
- faka’uli pe pasese ha kā ‘ikai tui ho leta’
- faka’uli ‘osi ho’o inu kava malohi pe ngae’aki ha faito’o kona tapu pea kuopau he’ikai te ke faka’uli ‘osi hao inu kava foki
- talanoa he telefoni lolotonga ‘oku ke faka’uli
- faka’uli ta’e’iai ha laiseni
- heka ha paiki pe pasese ‘ikai ha tātā
- heka ha pasikala ‘ikai tui ho tātā pasikala

‘I he lao ‘Aositelelia ‘e lava ke ke fai pe ho anga fakafonua’ mo e lotu pea ‘oku ‘ikai ke ngofua ha taha ke filifilimanako atu kiate koe’uhu ko ho matakali, lanu, lotu pe fefine pe tangata.

14.2 KAU POLISI 'I 'AOSITELELIA

Ko e siteiti mo e vahe fonua kotoa 'o 'Aositelelia 'oku 'i ai 'enau kau polisi. 'Oku tokoni mo tauhi 'a e komiuniti. Ko e kau Polisi mo e Komiuniti 'i 'Aositelelia 'oku nau fu'u va lelei 'aupito pea te nau lava 'o tokoni atu. Te ke lava 'o lipooti ha fai hia pea ke kumi tokoni ki he kau polisi kapau 'oku ke 'i ha fakatu'utamaki, kapau 'oku fakailifia'i koe 'e ha taha, pe 'oku 'i ai ha'o fehu'i kau ki he lao'. Kapau 'e faifaiangae pea fakafehu'i koe 'e he kau polisi, anga mokomoko pe, anga faka'apa'apa pea ke fengāue'aki fakataha. Tali ma'u pe e fehu'i' 'i he faitotonu mo tonu.

'Oku fiema'u ke ke fetu'utaki ki he **000** kapau 'oku ke tā ki he kau polisi 'i ha me'a fakatu'upake'.

15 Ko e anga fakafonua 'a 'Aositelelia

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'I he taimi 'oku ke tu'uta ai ha fonua fo'ou mo ha anga fakafonua 'oku kehe mahalo te ke a'usia ha ngaahi ongo mo ha tali kehekehe 'oku ui ko e 'ohovale he anga fakafonua'.
- Ko ho'o lā'u ilo ki ho 'ulungaanga tatau pe he ngāue mo e 'i tu'a he ngāue 'e tokoni atu ke ke nofo lelei 'i ho komiuniti'.
- Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai te nau tokoni atu ke kumi 'a e siasi ho feitu'u ke ke lotu ai kapau 'oku ke faka'amu ki ai.
- 'Oku totonus tatau 'a e tangata mo e fefine 'i 'Aositelelia.

15.1 LILIU KI HE MO'UI 'I 'AOSITELELIA

'I he taimi 'oku ke mavahe ai mei 'api ke folau ki ha fonua fo'ou 'oku fakanatula pe ke ke 'alu mo ho anga'itangata' mo ho'o ngaahi founiga. 'I he taimi 'oku ke tu'uta ai ha fonua fo'ou mo ha anga fakafonua fo'ou mahalo te ke a'usia ha ngaahi ongo mo e tali kehekehe. Fakatātā'aki eni, te ke ala ongo'i puputu'u, manavasi'i, ongo'i loto mamahi, 'ita ngofua, veiveiu pea fakafalala ha ni'ihi kehe. Kapau te ke a'usia 'a e ngaahi me'a ni, pea ngalingali na'a 'oku ke ma'u 'a e 'ohovale he anga fakafonua' (culture shock).

Ko e 'ohovale he anga fakafonua' 'e lava pe ke faingata'a hono tokanga'i pea 'e ala 'ikai te ke fakatokanga'i 'oku ke ma'u ia. Talanoa ki ha taha ho'o kulupu pe ko ha taha 'oku ke falala ki ai ho komiuiti'.

15.2 TATAU E TOTONU 'A FEFINE MO TANGATA

'Oku totonus tatau pe 'a e tangata mo e fefine 'i 'Aositelelia. Ko ho'o supavaisa he ngāue mahalo pe ko e tangata pe ko ha fefine pea kuopau ke ke faka'apa'apa'i. Ko 'ete fai ha lau 'oku ngali fakalotomamahi ki ha taha koe'ahi ko e tatau e totonus 'a tangata mo fefine 'e lava ke iku 'o mole ai ho'o ngāue pea 'e ala kau mai mo e kau polisi 'o 'eke atu ha ngaahi fehu'i.

15.3 NGAahi tipi fakasivilaise

Ko e ngaahi tipi mahu'inga 'eni ki he sivilaise' ke tokoni atu ke liliu ho'o mo'ui 'i 'Aositelelia.

'Ulungaanga fakaevaha'a tangata'

- Toutou ngaeue'aki 'a e fo'i lea ko e 'fakamolemole' mo e 'mālo'. Ko e founga faka'apa'apa mo toka'i ki he fetu'utaki.
- 'I he taimi 'oku te fetaulaki ai mo ha taha fo'ou, lulu ma'u homo nima mo loto-ma'u. Sio kihe fofonga 'o e tokotaha' he 'oku lau 'eni ko e faka'ilonga 'o e fefalala'aki.
- 'Oua 'aupito na'a ke lea "io' kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo'i ha me'a.
- 'I he taimi 'oku ke fuofua fetaulaki ai mo ha taha, 'oua na'a ke 'eke kau ki he ta'u', mali, mo e fanau, 'oku fiha 'ene vahe' pe 'oku fiha ha fa'ahinga me'a. Fetong'iaki 'eke kau ki he ngāue pe 'oku nau loto ke fakamoleki fēfē honau taimi 'ata'.
- Ko e kau 'Aositelelia 'oku nau vala noa'ia pe pea 'oku tatau pe 'a tangata mo fefine 'oku nau fa'a tui vala mutu he feitu'u fakapule'anga' 'ia 'oku 'ikai fa'a hoko he ngaahi fonua 'e ni'ihi pe lau 'oku ta'etaau. Ko e fa'ahinga vala pehe ni 'oku tali pe ia 'i 'Aositelelia fakafalala ki he me'a 'oku fai' pea 'oku 'ikai te ne 'ata mai 'a e molale 'o e toko taha ko ia pe ko hono tu'unga faka-sosiale.

'I he ngāue

- 'Eke ma'u pe ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ai' kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i ha me'a 'i he ngāue hange ko e la'ipepa tali totongi ho'o vahe' pe 'oku anga fefē hano fakakakato ha fa'ahinga ngāue 'i 'api ngāue pe 'i tu'a mei he ngāue hange ko e 'alu ki he toketaá pe anga hono ngae'aki 'a e kaati pangike pe 'oku 'ikai te ke loto tatau mo ha taha ka 'oku ke fiema'u ha tokoni ke fakalelei'i.
- Ma'u ma'u pe 'a e taimi ngāue na'a mo e miniti 'e nima 'oku fa'a lau pe ia ko e tomui pea 'oku anga ta'efaka'apa'apa. Ko e kau 'Aositelelia 'oku nau fa'a ma'u 'a e taimi'. 'Oua na'a ke tomui ki he ngāue.
- Ha'u ma'u pe ki he ngāue he taimi' he 'aho kotoa pe tukukehe 'oka 'oku ke puke. Kapau 'oku ke puke kuopau ke ke fetu'utaki ki ho'o kautaha pea 'ai ke nau 'ilo.

Manatu'i: Tokolahi 'a e kau 'Aositelelia na'e fa'ele'i 'i tu'apule'anga. Ko e kau 'Aositelelia ko e ha'u mei he ngaahi fonua 'oku laka hake he 200 mei mamani. 'Oku 'ikai ko e fuofua ha'u fo'ou koe, ko ia ai 'oku 'ikai te ke toko taha pe.

15.4 LOTU

Ko 'Aositelelia 'oku 'ikai ha'anau lotu faka'ofisiale pe fakafonua pea ko e kotoa 'a e kau 'Aositelelia 'oku nau tau'ataina ke kau ha lotu 'oku nau loto ki ai. Ko e lotu 'oku fai 'i 'Aositelelia 'oku kau ai 'a e Lotu Kalisitiane, Puta, 'Isilami, Siutaisi, Hinuito pea toe lahi mo e lotu kehe.

'E lava ke ke 'alu ki he lotu he feitu'u 'uta 'i 'Aositelelia he 'oku lahi 'a e ngaahi kolo 'oku 'i ai 'a e ngaahi siasi kehekehe kau ai 'a e Katolika, lotu Faka-Sikotilani, 'Ahofitu, Papitiso mo e Fakatahataha mo e siasi 'Ingilani.

Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai te nau tokoni atu ke kumi ha siasi ho feitu'u ke ke 'alu 'o ma'u lotu ai kapau 'oku ke fiema'u. Kapau he'ikai te nau fai 'eni pea 'oku ke fie 'alu ki he lotu, 'oku mahu'inga ke ke 'eke kiate kinautolu.

16 Nofo 'i 'Aositelelia

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko 'Aositelelia ko e fonua lahi pea ko hono tokolahi 'oku meimeい toko 24 miliona.
- Ko e anga e 'ea 'oku feliliuaki mei he fu'u vela ki he fu'u momoko.
- Vakai'i ho komiuniti 'i ho feitu'u pea ke 'ai ke 'ilo pe te ke 'alu fefe ki he ngaahi feitu'u fai'anga me'a.

16.1 KAU KI 'AOSITELELIA

Ko e tokolahi 'o 'Aositelelia 'oku ofi ki he kakai 'e toko 24 miliona. Ko e fonua lahi 'oku ne 'u'ufi 'a e kilometa tapafa 'e 7.7 miliona, 'a ia 'oku falō ke kilomita 'e 4000 mei he hahake ki he hihifo, pea kilomita 'e 3000 mei he Noate ki he Tonga. Ko e kakai tu'ufonua 'o 'Aositelelia na'a nau nofo hen'i 'o laka hake he ta'u 'e 80,000.

Ko e ngāue'anga ki he ngōue 'a 'Aositelelia 'oku fu'u mahu'inga ki he 'ekonomika. Ko hono 'uhinga' he ko 'Aositelelia 'oku fu'u lahi pea 'oku kehekehe 'a e anga hono 'ea, 'oku mau tō 'a e me'a kotoa mei he moli mo e 'akau fua fuo iiki 'i he momoko 'o e siteiti tonga ki he mango mo e siaine 'i he talopiki noate'. Ko e ngaahi sekitoa kehe 'oku kau 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī 'oku fu'u mahu'inga foki ki 'Aositelelia, pea ko e taha 'eni 'a e ngaahi 'uhinga 'oku kau ai 'a e ngaahi sekitoa ko ia.

16.2 ANGA E 'EA

Ko e 'Aositelelia 'oku fu'u lahi pea 'oku ne a'usia 'a e ngaahi tu'unga kotoa 'o e anga e 'ea mei he sinou mo hahau 'aisi ki he fu'u pupuha 'o lau'aho'. Ko e feitu'u momoko taha 'a Tasimenia mo e feitu'u fakatonga 'o e fonua lahi' 'o 'Aositelelia 'i Niusauele mo Vikatolia. Ko e feitu'u vela taha' 'oku 'i he lotolotonga mo e hihifo 'o e fonua'. Ko e fa'ahita'u mafana mei Tisema ki Fepueli, ko e fa'ahita'u fakatolau mei Ma'asi ki Me, ko e fa'ahita'u Momoko mei Sune ki 'Akosi pea ko e fa'ahita'u Mataala mei Sepitema ki Novema.

16.3 KO HO KOMIUNITI FO'OU

Ko e feitu'u mo e 'elia ki 'uta' 'oku si'isi'i honau komiuniti pea 'oku lava e kakai 'o 'ilo'i vave ange koe. Ko e senita 'o e ngaahi feitu'u mo e kolo 'oku mahu'inga faka-'ekonomika mo faka-sosiale ki he ngaahi komiuniti' 'i 'Aositelelia kotoa.

Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai' te nau fakafe'iloaki koe ki he komiuniti' 'oku ke nofo ai'. 'Oku toe lahi mo e ngaahi fakamatala ki he komiuniti ho feitu'u e ma'u atu mei he kosilio ho feitu'u, ngaahi senita fakamatala ki he kakai mo e ngaahi laipeli. Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai te nau lava 'o tala atu 'a e anga hono ngāue'aki 'a e ngaahi me'a mo e 'alu he me'alele uta pasese takai he kolo 'i hao taimi 'ata'.

Ko e lahi taha 'o e laipeli 'oku ngāue'aki ta'etotongi ki he 'initaneti. Kae kehe, mahalo te ke lava 'o ngāue'aki 'a e komipiuta ki ha taimi nounou pe pea mahalo 'e fiema'u ke ke kole hao taimi ke ke ngāue'aki. 'Oku mahu'inga ke muimui ki he tu'utu'uni 'a e laipeli. 'Oku 'iate koe pe ke ke 'ilo ho komiuniti. 'Oua na'ake ilifia ke kole ha tokoni!

'Oku 'i ai 'a e faingamalie kiate koe ke kau mo e komiuniti 'i he katoanga fakafiefia ho feitu'u mo e ngaahi ouau he kotoa ho taimi 'i 'Aositelelia.

16.4 FANGA MONUMANU 'AOSITELELIA

Mahalo pe 'oku ke 'osi fanongo 'oku lahi 'a e sipaita mo e ngata 'i 'Aositelelia. Ko e mo'oni 'eni pea 'oku fiema'u ke ke tokanga 'aupito 'i he taimi 'oku ke ngāue ai he faama mo e fua 'o e ngōue. Ko e kautaha na'e 'osi tali ke ke ngāue ai te ne 'oatu kiate koe 'a e fakamatala 'o e anga hono 'ilo'i 'a e fakatu'utamaki mo e me'a ke fai kapau 'oku ke sio ki he me'a 'oku fakatu'utamaki.

17 Mo'ui mo e haisini 'i 'Aositelelia

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'Oku mahu'inga ke kai 'a e me'akai 'oku fakatupu mo'ui lelei lolotonga ho'o ngāue 'i 'Aositelelia ke ke fiti mo mo'ui lelei.
- Tokanga ma'u pe 'i hono to'o 'o e me'akai ke 'oua na'a ke puke pe 'ai ke puke 'a e ni'ihi kehe.
- Tuku fakalelei ma'u pe 'a e me'akai (hange ko e kakano'i manu fakamomoko mo e me'a hu'akau).
- Fakapapau'i 'oku ke haisini 'i 'api mo e feitu'u ngāue ke ta'ofi ha'o puke pe ko e ni'ihi kehe'.

17.1 NOFO MO'UI LELEI 'I 'AOSITELELIA

'Oku mahu'inga ke ke tauhi mo'ui lelei pea malohi lolotonga ho'o ngāue 'i 'Aositelelia. Ko e ngaahi founiga 'eni' e lava ke ke nofo mo'ui lelei ai.

- Kai 'a e me'akai fakatupu mo'ui lelei pea kai lahi mo e fua'i'akau kei fo'ou mo e vesitapolo, mā uite pea 'oua e fa'akai me'a melie, sokoleti pe inu mofisifisi.
- Lue kae 'oua 'e heka he pasi' kapau 'oku 'ikai fu'u mama'o.
- Fa'a fakamalohisino pe va'inga ha sipoti.
- Va'inga ha sipoti fakatimi hange ko e tau 'akapulu, soka pe netipolo he'e hoko 'eni ke tokoni atu ke ma'u ai hao mahen'i fo'ou.
- Talanoa ki ho ngaahi kaungāme'a fo'ou pea ke kei fetu'utaki mo kinautolu 'i 'api he 'e hoko ke mo'ui lelei ai ho 'atamai foki.

17.2 NGAOHI MO TAUHI 'O E ME'AKAI

Ko ho'o fakatau pe ho'o me'akai mei he supamaketi, fakapapau'i 'oku ke tuku ho'o me'akai fakalelei, koe'uhu ke 'oua na'a kovi pea lava ke tuai 'e ne 'osi he loloa taha 'e lava. Ko e me'akai 'e ni'ihi 'e fiema'u ke tuku ki he aisi 'i he taimi pe ko ia te ke a'u ai ki 'api-hange ko e kakano'i manu (kau ai e kakano'i pulu, moa, ika mo e kakano'i pulu kilisi) mo e hu'akau mo e siisi' foki. Kapau te ke tuku 'i tu'a 'a e ngaahi me'a ni 'e kovi. Kapau te ke tuku kinautolu 'i tu'a ke po'ulia, pea ke kai kinautolu, te ke ala kona' he me'akai' pea ke puke lahi. Ko e kakano'i manu mata' mo e me'a 'osi moho kuopau ke tauhi 'i he 'aisi 'osi hono ngaohi.

Ko e me'akai 'i 'Aositelelia 'oku 'i ai honau "aho 'osi hono ngāue'aki" pe 'sai pe kimu'a' he 'aho'. Ko e 'aho 'ke ngāue'aki ki ai', 'oku 'uhinga ia ko e me'akai ko ia 'oku 'ikai ke sai ke kai he 'osi 'a e 'aho ko ia. Ko e 'sai kimu'a' he 'aho 'oku 'uhinga ia ko e me'akai na'a ke fakatau mai 'oku sai kapau 'e kai kimu'a he 'aho 'e 'osi ai hono 'aonga. 'E ngali sai pe ha 'aho 'e taha pe he 'osi 'eni, ka 'oku tototonu ke ke matu'aki tokanga. Ko e ngaahi 'aho ko 'eni 'oku ne pehe' pe ko e me'akai 'oku tuku fakalelei-hange ko e hu'akau he 'aisi

mo e mafana totonu. Kapau 'oku ke fiema'u ho'o me'akai ke tolonga ange, te ke lava 'o tuku ia 'i he 'aisi momoko, kae kehe, 'i ho'o to'o ia ki tu'a mei he 'aisi momoko pea mole 'ene 'aisi' pea 'oku 'ikai sai ke ke toe tuku he 'aisi momoko.

Ko e feitu'u 'e ni'ihi 'i 'Aositelelia ni 'oku vela mo faka'a'afu. 'I he ngaahi tu'unga ko 'eni, ko e ngaahi me'a hange ko e mā 'e ala kovi **kimu'a** he 'aho ke faka'aonga'i ki ai. Ko e mā 'e ala ma'u 'e he tu'ungafulufula, pea kapau ko ia, 'oku totonu ke ke li'aki ia he taimi pe ko ia. 'Oua te ke fakaava hake 'a e tangai' he te ke iku 'o manava he tu'ungafulufula pea teke puke ai. Kapau 'oku ke 'i ha 'elia 'oku vela mo 'a'afu 'i 'Aositelelia, tauhi ma'u pe ho'o mā' 'i he 'aisi.

Ko e hono ngaohi haisini 'o e me'akai 'oku fu'u mahu'inga pea te ne ta'ofi koe mo e kaungangäue Fakataimī mei he puke'. Fakapapau'i 'oku fanofano fakalelei ho nima kimu'a mo e 'osi 'a e ngaohi me'akai'. 'Ai ke pau 'oku ngaohi fakahaisini 'a e moa, pulu mo e ngaahi kakano'i manu kehe'. Fakapapau'i 'oku ke teuteu 'a e moa mo e ngaahi kakano'i manu 'i ha funga me'a 'oku ma'a hange ko e papa tofi'anga me'a. Fakapapau'i 'oku 'ikai te ke teuteu ha me'akai kehe 'i he funga me'a ko 'eni kae'oua ke fufulu 'a e funga me'a 'aki ha me'a fufulu peleti. Kapau 'oku ke ala ki ha moa, pulu pe ha toe kakano'i manu kehe 'aki ho nima pea ke fakapapau'i ke fufulu ho nima fakalelei 'aki ha koa ha'ané 'osi, kimu'a pea ke toe ala ki ha me'akai kehe. Ko e kakano'i manu mata' mo e me'a 'osi moho kuopau ke tauhi 'i he 'aisi 'osi hono ngaohi.

17.3 HAISINI LELEI ‘I ‘API

‘Oku mahu’inga ke tauhi ho nofo’anga ke maau pea ko e me’a tepu’ ke ma’a. Ko e ngaahi founga ‘eni te ke lava ‘o tauhi ai ho nofo’anga ke ma’a.

- To’o ‘a e veve mei he faliki, pea fakapapau’i ka ‘oku ‘i ai ha veve ‘i he puha veve pea hua’i ma’u pe.
- To’o ho sū i tu’a.
- Fakama’a he taimi pe ko ia kapau ‘oku ‘i ai ha me’akai pe vai ‘oku mahua ‘i he kelekele, pe ‘i he funga tepile.
- Tauhi ha taueli pepa mo e faito’o tamate siemu ke faingamalie pea holo’i hifo ha fukahi me’a ‘oku fetaulaki mo e kakano’i manu mata pe ‘osi ngaohi.
- Fufulu ‘a e peleti, ipu mo e hele he ‘osi hono ngāue’akai pea ‘ai ke momoa ‘aupito kimu’ā pea toki fa’o’.
- Tauhi ho’o fō ‘uli mavahe mei he faliki’.
- Ngāue’aki ma’u pe ‘a e pauta fō/huhu’ā ‘i ho’o fō ho vala.
- Fō ho mohenga (tupenu/sipi) ma’u pe he ko e siemu’ ‘e lava ke tupu ‘i he tupenu ‘uli pea te ne fakatupu ha puke.
- Saoa he ‘aho kotoa.
- Fufulu ho nima fakalelei ma’u pe ‘i he ‘osi ho’o faka’aonga’i ‘a e falekaukau mo e kimu’ā pea ke toki ala ki he me’akai’.

18 Maau ho'o nofo 'i ho 'api fo'ou

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ai te ne 'oatu kiate koe 'a e fakamatala nounou 'i ho'o tu'uta 'i 'Aositelelia, 'e kau ai 'a e fakamatala kau ki he komiuniti' ho fetu'u'.
- Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ai te nau tokoni atu ki hono fokotu'utu'u ke kole ha'o fika faile tukuhau, fakafonu 'a e foomu tukuhau mo e vahenga malōlō, ale'a'i ha nofo'anga mo e 'alu mo e foki mei he ngāue.
- 'Oku fiema'u ke 'ai ha'o 'akauni pangike 'i 'Aositelelia ki ho'o kautaha' ke fakahū ki ai ho'o vahe. 'E tokoni atu ho'o kautaha 'i he mea ni.
- 'Oku mahu'inga ke tauhi ho'o fika faile tukuhau mo e fakaikiiki ho'o vahenga malōlō he te ke fiema'u kinautolu 'i ha'o foki ki 'api.

18.1 NOFO'ANGA

Ko e kautaha 'oku ke ngāue ki ai te ne ale'a'i ho nofo'anga, ka 'e fiema'u ke ke totongi ki ai a ia 'e toki to'o mei ho'o vahe'. Ko e nofo'anga' kuopau pe ke tu'unga fakafielalie—he'ikai ke fu'u tokolahi, pea kuopau ke taau ki he nofo'anga. Ko hono totongi kuopau pe ke taau. Ko e ki'i fakakaukau 'eni ki he lahi 'o e totongi ki he nofo'anga, 'e ofi ki he A\$150 ki he uike kae mahalo 'e lava pe ke mamafa pe ma'ama'a ange ia henifakafalala ki he:

- feitu'u 'oku ke 'i ai
- ko e hā e lahi e nofo'anga 'oku ala ma'u'
- fa'ahinga 'o e nofo'anga pea ko e toko fiha 'oku vahevahé mo koe'
- pe 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a hange ko e 'uhila, vai mo e kasa.

Kuo 'osi fokotu'u 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'a e tu'unga ki he Polokalama Ngāue Fakataimī ke 'oua na'a ngofua, fakatata'aki 'a e fu'u nofo tokolahi. Kapau 'oku 'ikai te ke fiemalie ki ho nofo'anga pe 'i ai ha'o hohā'a, 'oku totonus ke ke 'ohake 'eni ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai', pe fetu'utaki ki he **laine fakamatala ki he Polokalama Ngāue Fakataimī (Seasonal Worker Programme information line) he (02) 6240 5234**. 'E lava ke ke fa'ufa'u ke nofo ha toe nofo'anga 'e taha, kae kehe kuopau ke ke tala ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ai 'a e feitu'u 'oku ke nofo ai pea mo e anga ke fetu'utaki atu a i kiate koe.

Ko e nofo ha toe feitu'u kehe mahalo na'a hoko ai ha palopalema kiate koe 'i he fokotu'utu'u ki he fetuku holo. Kimu'a pea ke teuteu hiki ki ha toe nofo'anga, 'oku pau ke ke fakapapau'i te ke kei lava pe 'o 'alu faingofua ki he ngāue mo foki.

Ngaahi me'a 'oku 'aonga: Ko e ngaahi me'a 'oku 'aonga hange ko e vai, 'uhila mo e kasa 'e lava pe pe 'ikai ke fakakau 'i he totongi nofo fakauike pea 'oku fa'a lava ke totongi fakalahi ke ngāue'aki 'a e ngaahi me'a ni. Ko e ngaahi me'a 'oku 'aonga 'e lava ke mamafa mo ia ko ia ai, fakapapau'i ke tamate'i 'a e palaki 'i he taimi 'oku 'ikai ke ngāue'aki ai, tamate'i mo e maama, televisone, 'ea fakamokomoko, mo e ngaahi naunau faka'uhila hange ko e sipi 'uhila he taimi 'oku 'ikai ke ngāue'aki ai pe 'i he taimi 'oku 'ikai te ke 'i 'api ai'. Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ai te ne lava 'o to'o 'a e ngaahi totongi ni mei ho'o vahe 'aki ha'o alea'i.

18.2 FE'ALU'AKI ME'ALELE

Fetuku me'alele ma'ae kakai mo e faka'uli i 'Aositelelia: Taimi 'e ni'ihi te ke ala fiema'u ke heka he fetuku me'alele 'o e kakai'. 'Oku fa'a 'i ai 'a e pasi faka feitu'u pe lelue. 'Oku fiema'u ke ke fakatau ha tikite pea ke tauhi ho'o tikite lolotonga ho'o kei heka he pasi pe lelue, kae 'ikai te ke mo'ua lahi.

Ko e ngaahi kā 'i 'Aositelelia 'oku fu'u oma pea ko e taimi 'e ni'ihi 'oku laka hake he 110km/hr. 'Oku meimeei liunga tolu hono vave 'i he ngata'anga 'o e vave 'i Nuku'alofa mo Port Vila. 'i he vahefonua Noate (Northern Territory, NT) 'oku 'i ai 'a e feitu'u ai 'e lava 'e he kau faka'uli 'o lele he 130km/hr. Kapau 'oku ke fiema'u ke faka'uli ha me'alele, kuopau ke 'i ai ho'o laiseni faka'uli 'oku kei lolotonga ngāue'anga pea ko e me'alele kuopau ke lesisita. Ko e faka'uli 'oku fai he tafa'aki hema 'o hala.

18.3 FAKATAHA NOUNOU HE TU'UTA

'i he taimi 'oku ke tu'uta ai 'i ho 'api fo'ou' 'e 'oatu 'e he kautaha kuo tali ke ke ngāue ki ai 'a e fakamatala mahu'inga kau ki he ngāue te ke fai' pea mo e 'elia he feitu'u te ke nofo ai'. Ko e kautaha te ke ngāue ai te nau toe fakamatala'i atu 'a e ngaahi kaveinga 'oku 'osi fai 'e he fakamatala nounou pea toki folau. Ko e kau ngāue kuo nau 'osi maheni mo e ngaahi kaveinga 'o e fakahinohino ni mo kinautolu kuo nau 'osi 'ilo'i ia', te nau toe ma'u 'o lahi ange honau taimi 'i 'Aositelelia pea nau toe fiefia lahi ange 'i honau taimi'.

Fu'u mahu'inga: kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai te ke mahino'i 'i he tohi fakahinohino ko 'eni pe ko e lolotonga 'o e fakamatala nounou ho'o tu'uta KUOPAU ke ke 'eke. Ko e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai 'oku ne fiema'u ke ke 'eke ha ngaahi fehu'i. Kapau te ke nofo fakalongolongo pe, 'e 'ikai te ke ala ma'u 'a e fakamatala totonu ke fai fakalelei'aki ho'o ngāue. 'E lava ke 'uhinga 'eni 'oku 'ikai ke 'oatu ha faingamalie ke ke toe foki he faka'ahita'u ngāue 'i he kaha'u.

Fakaafe'i ha 'iunioni ke ha'u 'o fai ha fakamatala nounou kiate koe: 'E hanga 'e he kautaha 'oku ke ngāue ai 'o fakaafe'i ha fakaofonga 'o e 'iunioni kau kia koe ke fai ha fakamatala nounou kiate koe ki he ngāue 'oku nau fai pea 'oatu kiate koe ha faingamalie ke ke kau ange, kapau 'oku ke loto ki ai.

Fakaafe'i 'o e Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga ke fakamatala nounou atu: Ko e kautaha 'oku ke ngāue ki ai te nau fakaafe'i 'a e Fakamaau Totonu ki he Ngaahi Ngāue'anga ke fai ha fakamatala nounou atu kau ki ho'o totonu he ngaue'anga' mo ho'o ngaahi totonu pe 'oatu kiate koe 'a e ngaahi me'a kau ki ai. 'Oku mahu'inga ke ke 'ilo kau ki he Fakamaau Totonu 'o e Ngaahi Ngāue'anga, pea mo e anga e fetu'utaki ki ai kapau 'oku ke hoha'a kau ki ho'o vahe' (sio ki he vahe 5).

18.4 FAKAAVA HA 'AKAUNI PANGIKĒ

Ko e taha e me'a mahu'inga taha 'oku totonu ke ke fai 'i ho'o tu'uta ki ho kolo fo'ou ko hano fakaava ha'o 'akauni pangikē 'Aositelelia. 'E fiema'u 'e he kautaha 'oku ke ngāue ki ai ha 'akauni pangikē ke fakahū ho'o vahe ki ai pea ko e 'akauni pangike 'a e founiga lelei ke tauhi ho'o pa'anga ke malu pea 'i he ngaahi me'a 'e ni'ihi, ke 'ave ki 'api.

'Oku fiema'u ha paasipooti pe ha fa'ahinga fakamo'oni mo ha tu'asila ke fakaava'aki ha 'akauni pangikē he pangikē, sosaieti langahake pe ko e kuletiti 'iunioni. 'E 'oatu foki mo e kaati mo'ua te ke lava ke ngāue'aki ke toho pa'anga mei ho'o 'akauni. Ko ho'o kaati mo'ua 'e 'omai mo hono 'fika PIN' kuopau ke ke fakahū 'i ha'o toho pa'anga mei he ATM. 'Oku mahu'inga ke ke 'ilo'i ho'o fika PIN, kae 'oua na'ake 'ai ke 'ilo 'e ha taha kehe.

Feinga ke ngāue'aki 'a e ATM 'oku ngāue'aki 'e ho'o pangikē. 'E lava pe ke ke ngāue'aki 'a e ngaahi ATM kehe ke toho pa'anga, kae mahalo 'e tohi mo'ua ko e ki he totong ('oku fa'a A\$2). Kapau te ke fakatau ha me'a mei he fale koloa, hange ko e supamaketi, 'e lava ke ke totong'i'aki ho'o kaati 'a e me'a ko ia pea toho mo e pa'anga he taimi tatau 'a ia he'ikai tohi mo'ua koe ki ha totongi. Ko e Ngāue 'oku lesisita' te nau 'oatu kiate koe 'a e lahi 'o e me'a 'oku ke kole pea 'oku to'o pe he taimi ko ia mei ho'o 'akauni pangike. 'Oku ke fili pe pe ko e fe'ia 'a e pangike 'oku ke fiema'u ke tauhi mo tanaki ki ai ho'o pa'anga.

19 Fetu'utaki mo homou 'api

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Ko e fetu'utaki mo e ngaahi mahreni mo e famili i 'api 'oku mahu'inga pea 'oku lahi 'a e ngaahi founiga te ke lava 'o fai ai ia'. Ko e ni'ihi 'oku fu'u mamafa ange ia he ni'ihi kehe'.
- Ko e 'initaneti 'a e founiga ma'ama'a taha' pea pehe foki ki he ngaahi polokalama 'oku nau fai 'a e lea mo e fekau ta'etotongi.
- 'Oku lahi mo e ngaahi fili 'oku mamafa kau ai 'a e telefoni to'oto'o, he e lava ke totongi 'o a'u ki he A\$4 ki he miniti ke tā ki tu'apule'anga.

19.1 TELEFONI TO'OTO'O MO E TA KI 'API

Ko hono ngāue'aki 'a e telefoni to'oto'o ke tā ki 'api 'e lava ke fu'u fakamole. Mahalo pe te ke fiema'u ke 'omai ha'o telefoni to'oto'o mei 'api. Ka 'ikai, ko e telefoni to'oto'o henihonoi na'a totongi A\$100. 'E lava ke ke fili mei he fakatau telefoni to'oto'o 'osi totongi (SIM) pe fakatau ko ia te ke totongi he 'osi hono fai ho'o lea.

Ko e fakatau telefoni to'oto'o 'osi totongi 'oku ne 'omai 'a e founiga faingofua ki hono pule'i ho'o fakamole, ka 'e lava ke fu'u mamafa 'aupito. 'Oku totolu ke ke kole ki he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai ke tokoni atu ke kumi ha palani lelei pea fakapapau'i ko ho'o telefoni to'oto'o 'oku ne lava 'o ma'u kotoa 'a e 'elia te ke nofo mo ngae a'i.

Fu'u mahu'inga: Ko e kau ngāue 'e ni'ihi kuo fakamoleki 'a e konga lahi 'o 'enau vahe 'i he tā telefoni to'oto'o. Te ke ngae malohi 'i 'Aositelelia pea 'oku fiema'u ke ke matu'aki tokanga 'oku 'ikai te ke fakamoleki kotoa ho'o pa'anga 'i he ta telefoni, 'e ala a'u ki he A\$4 ki he miniti kapau 'oku ke telefoni ki tu'apule'anga.

19.2 KAATI TELEFONI FAKAVAHĀ'A PULE'ANGA

'E lava ke ke fiema'u ke ngāue'aki 'a e kaati telefoni pehe ni 'oku ma'ama'a ange 'enau totongi 'i he tā ki tu'apule'anga. Ko e totongi 'e fakafalala mei he fonua 'oku ke tā ki ai' mo e taimi 'o e 'aho' 'oku fai ai ho'o tā. Fakahoa fakaminitti 'a e totongi 'o e taila, totongi fakahoko (ko e lahi hono totongi mo'ua koe he taimi 'oku fakahoko ai 'a e telefoni) mo e totongi fakahoko he kaati kotoa. Te ke lava 'o fai 'eni 'aki ha'o kumi ha kautaha kaati telefoni he 'initaneti.

19.3 ‘INITANETI

Ko e founga ma’ama’a taha ke fetu’utaki mo e ngaahi maheni mo e famili ‘i ‘api’ ko e fou he ‘imeili hono ngāue’aki ‘a e ‘initaneti. ‘Oku fa’a lava ke ke ngāue’aki ‘a e ‘initaneti ta’etotongi he laipeli ki he kakai pe ‘ai ‘aki ha totongi he fale ‘initaneti he ngaahi senita fakafeitu’u. ‘Oku fa’a totongi faka houa, pe konga houa koe.

19.4 KI’I POLOKALAMA LE’O HE ‘INITANETI MO E FEKAU HE TAIMI PE KO IA

Te ke toe lava foki ‘o ngāue ma’ama’a’aki ‘a e ‘initaneti ke lea ki ho famili mo e maheni hono ngāue’aki ‘a e polokalama ‘oku ne fai ‘a e lea ta’etotongi he ‘intaneti. Ko e ngaahi ngāue ko ‘eni ko hono ‘ave ho le’o ‘i he ‘initaneti, ‘oku ‘uhinga ia he’ikai te ke totongi ‘a e tā telefoni. Fetongi’aki ho’o totongi ‘a e ‘initaneti fakahoua—fa’a tola sī’i pe. Ka neongo ia, ‘oku sai ‘aupito ange ‘eni ‘i ho’o totongi ‘o a’u ki he A\$4 ki he miniti!

Ko e lahi taha ‘o e ngaahi komipiuta ke ngāue’aki ‘e he kakai ‘oku ‘osi fokotu’u ai ‘a e polokalama pea ko e me’ā pe ‘e fiema’u ke ke fai ko hono fokotu’u ha’o ‘akauni ta’etotongi ‘aki hao hingoa ngau (user name) (hange ko ho hingoa’uluaki mo e faka’osi) pea ke ‘ai ho famili mo e ngaahi maheni ‘i ‘api ke fai ‘a e me’ā tatau. Pea te ke lava ‘o aleā’i ‘i he ‘imeili ke tā kiate kinautolu ‘i he ‘osi ‘a e ngāue pe ko ho ‘aho malolo ‘i he taimi ‘oku mou ‘ata’ kotoa ki he ‘initaneti. Fakapapau’i ‘oku ke manatu’i ‘a e faikehekehe he taimi ‘a ‘Aositelelia mo ho fonua.

Te ke lava foki ‘o ‘ohake mo e ki’i polokalama fekau he taimi pe ko ia’ kapau ‘oku ‘i ai ha’o telefoni poto pea fakahoko ki he ‘initaneti. Ko e ngaahi polokalama ko ‘eni ‘oku nau ‘oatu ‘a e tohi ta’etotongi ki ha feitu’u pe ‘i mamani pea toe fakangofua ‘a e tokotaha ‘oku ne ngāue’aki’ ke fakafetongi ‘imisi mo e vitio. ‘Oku fiema’u ke ke ‘ai ho famili mo e maheni ke ‘ohake foki ‘a e polokalama ni.

20 Ko e hā e me'a ke fai 'i ha hoko ha me'a fakafokifā

Ngaahi fekau mahu'inga:

- 'I ha fakatu'upake' **fetu'utaki ki he 000**. Ko e telefoni ta'etotongi 'eni.
- Ko e 000 te ne fakafetu'utaki koe mo e kau polisi, tamate afi mo e me'alele fetuku kau mahaki.

20.1 KO E HĀ E ME'A KE FAI 'I HA HOKO HA ME'A FAKAFOKIFĀ

Kapau 'oku ke telefoni ki he 000, 'e 'eke atu pe 'oku ke fiema'u 'a e tokoni 'a e me'alele fetuku e kau mahaki, tamate afi pe ko e kau polisi.

'Oku totonus ke ke talaange 'a e ngāue 'oku ke fiema'u: "Police" (Polisi) pe "Ambulance" (Fetuku e kau Mahaki) pe "Fire" (Tamate Afi).

Manatu'i: ko e telefoni pe 'e taha **000** kapau 'oku 'i ai ha me'a fakatu'upake'. Kapau 'oku 'ikai te ke lea faka-Pilitania lelei, lea pe 'Interpreter' pea mo e hingoa 'o e lea 'oku ke lea'aki'.

- Tala kia kinautolu ho hingoá, tu'asila mo e fika telefoni.
- Tala kia kinautolu pe ko e hā 'a e me'a 'oku hoko pea 'oku hoko 'i fe'ia.
- Kapau 'oku ke puput'u pea 'oku 'kai te ke 'ilo e me'a ke lea'aki, 'oua na'a ke tamate'i e telefoni, nofo pe he laine pea 'e hanga 'e he tali telefoni 'o vakai pe ko ho'o tā mei fē pea 'oatu mo e tokoni.
- Ko e me'alele uta mahaki ko e 'ai ki he fakafokifā pe.
- Ko ho'o malu'i ki he mo'ui te ne lava 'o fai e totongi 'a e me'alele uta mahaki.

21 Kau he ngaahi faingamālie ako ngāue ‘i ‘Aositelelia

Ngaahi fekau mahu’inga:

- ‘I he Polokalama Ngāue Fakataimī e lava ke ke fai ha aka ngāue ke tokoni ki hono fakalahi ho’o taukei ngāue mo e fakalakalaka.

21.1 AKO NGĀUE MO E FAKALAKALAKA E POTO’I NGĀUE ‘I ‘AOSITELELIA

Ko hono fakalakalaka ho’o taukei ngāue ko e me’ā mahu’inga ia ‘i he Polokalama Ngāue Fakataimī, he ko e ‘ilo mo e taukei ‘oku ke ma’u ‘e tokoni atu ia ki he faingamalie ngāue mo e aka ‘i he taimi te ke foki ai ki ‘api.

‘I hono ma’u ‘a e aka ngāue ‘i he Polokalama Ngāue Fakataimī te ke lava ‘o tokni ki he fakalakalaka ho fonua ‘aki hano ngāue’aki ho’o taukei fo’ou ke toe fakalahi e aka mo toe fakalahi ange ‘a e faingamalie ki he ngae.

22 Foki ki 'api

Ngaahi fekau mahu'inga:

- Kimu'a pea ke toki foki ki 'api, 'e 'oatu 'e he kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai 'a e 'Fakamatala nounou Kimu'a pea ke foki' ke fakamahino atu pe ko e hā e me'a 'oku fiema'u ke ke fai kimu'a pea ke toki foki ki 'api'.
- Alea'i mo e kautaha na'e tali ke ke ngāue ki ai pe 'e ngalingali te nau toe fiefakangāue'i koe he fa'ahita'u ngāue ka hoko.
- Manatu'i ke tauhi ho fiká faile tukuhau ha feitu'u 'oku malu ke faingofua ki hano 'ilo ke 'eke ho'o vahenga malōlō 'i he taimi 'oku ke foki ai ki 'api.
- Manatu'i ke tauhi ho fika vahenga malōlō ha feitu'u 'oku malu ke ke lava 'o 'eke ho vahenga malōlō 'i ha'o foki ki 'api.
- 'E lava ke fai hao faka'ake'eke kau ki ho'o taukei 'i he Polokalama Ngāue Fakataimī, tatau pe 'i 'Aositelelia mo ho fonua. 'Oku mahu'inga ke ke faitotonu.

22.1 FAKATAHA FAKAMATALA NOUNOU KIMU'A PEA KE TOKI FOKI

Ko e taimi 'eni ke fakakaukau ai ki he foki ki 'api. Kapau 'oku ke lau 'eni 'i he kamata ho'o folau, te ke fakatumutumu 'i he vave 'a e taimi. Kimu'a pea ke 'alu ki 'api, 'e 'oatu 'e he kautaha na'a ke ngāue ai 'a e fakamatala nounou kimu'a pea ke toki foki.

Ko e kautaha na'a ke ngāue ai te nau tala atu kiate koe pe ko e ha 'oku ke fiema'u ke fai kimu'a pea ke toki foki ki 'api. 'E kau heni hono fakafonu 'a e foomu vahenga fakata'u. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke fakafonu ha foomu fakafokai tukuhau.

Mahalo na'a 'eke atu ke 'omai ha'o lau ki ho'o taukei. 'Oku mahu'inga ke ke faitotonu 'i ho'o tali. 'E lava ai 'e he Pule'anga 'Aositelelia 'o fakafuofua 'a e mahu'inga 'o e Polokalama pea fai mo ha liliu pe fakalelei'i. 'I ho'o tali faitotonu, te ke 'ai 'a e Polokalama Ngāue Fakataimī ke sai ange, pea 'ai mo ho'o taukei he ngaahi ta'u hoko mai ke toe lelei ange.

Kimu'a pea ke 'alu ki 'api' 'oku totonus ke:

- 'oange ki he kautaha na'e tali ke ke ngae ai ha founa ke fetu'utaki atu ai kapau te nau loto ke toe fakangae'i koe he ngaahi fa'ahita'u ngāue he kaha'u
- 'eke ki he kautaha na'e tail ke ke ngae ai 'a e fakaikiiki honau fetu'utaki na'a faifai pea 'i ai ha faingata'a hono 'eke fakafoki ho'o vahenga malōlō
- manatu'i ke tohi'i hifo ho'o faile tukuhau mo e fika vahenga malolo pea tauhi kinaua ke malu
- kapau 'oku ke palani ke toe foki, 'ai ke tauhi ho'o 'akauni pangike ke kei ava pe. 'E lava ke ne 'ai ke faingofua ange ke 'eke ho'o vahenga malōlō, tautaufefito kapau 'oku 'i ai ha va'a 'o e pangike' tatau mo ia 'i ho fonua'. Ka neongo ia, ko e ngaahi totongi pangike 'e n'ihi 'e ala 'ikai ke 'aonga 'eni ko ia vakai'i ki he pangike'.

22.2 TU'UTA KI 'API

'I he taimi 'oku ke tu'uta ai ki Tonga, 'e ala fiema'u 'e he pule'anga ke fai ha semina pe fakataha fakamatala nounou. 'Oku mahu'inga ke ke faitotonu pea ke 'orange 'a e tali totonu. 'Oku totonu foki ke ke ale'a'i mo ho pule'anga 'a e anga hono hanga 'e he kautaha na'e tali ke ke nguae ki ai 'o teuteu ke fakafoki atu ho vahenga malolō kiate koe, pe 'oku mo 'osi felotoi ke tauhi ia he 'akauni pangike 'i 'Aositelelia.

22.3 NGÄUE'AKI HO'O PA'ANGA

Ko e ha 'oku 'ai ke ngäue'aki ki ai ho'o pa'anga? E ngali tokoni ke ke 'alu ki he fuofua kamata ho'o tohi fakahinohino pe ake sio ki he ngaahi 'uhinga na'a ke fiema'u ke ke ha'u ai mo ngäue 'i 'Aositelelia. Na'e 'ai ke lava ke tanaki ha pa'anga ke kamata ha pisinisi pe tokoni ke totongi 'a e totongi aki ho'o fanau'? Na'e 'ai ke tokoni ke fakatau ha misini 'uhila fo'ou ki ho komiuniti'?

Pe ko e ha 'a e 'uhinga, manatu'i na'a ke ngäue malohi ke ma'u ho'o pa'anga pea 'oku totonu ke fakamoleki fakapotopoto.

22.4 TEUTEU KI HE FA'AHITA'U NGÄUE HOKO MAI

Kapau na'a ke nguae malohi lolotonga ho'o 'i 'Aositelelia pea na'a ke fakafiemalie ki he kautaha na'a ne tali ke ke nguae ai 'e ala lava ke ke foki mai. 'E fiema'u ke ke toe kole fakafou 'i he fakafofonga 'a e pule'anga pe fakafofonga unga ngäue kuo 'osi tali ho fonua'. 'E fiema'u ke ke toe fai pe 'a e fokotu'utu'u tatau ki he kole visa 'o hange ko ia na'a ke fai he kamata-fakahu ha'o toe kole visa 'e taha, totongi 'a e kole visa, fai mo e x-ray ki he fatafata pea feau mo e ngaahi tu'unga kehe 'o e visa. Mahalo na'a toe fiema'u 'e ho fonua ha ngaahi fiema'u ke feau ke lava ke ke toe kau 'i he Polokalama Ngäue Fakataimī.

‘E lava ke ngofua ke ke kole ki ha toe tu’unga ko e ngāue fakataimi ‘i ‘Aositelelia:

- ke ke tauhi ‘a e ngaahi tu’unga ho’o visa
- ‘oku fiefia ‘a e kautaha na’e tali ke ke ngāue ki ai ke ngāue mo koe
- na’e ‘ikai te ke fai ha me’a te ne ala maumau’i ho’o kau ‘i he Polokalama Ngāue Fakataimī
- ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ki he kau ngāue fakataimi ‘i ‘Aositelelia.

Kapau ‘oku ke loto ke toe kau, mahalo ‘e sai ke ke fakakaukau ki hano tuku ha ngaahi pa’anga ki tafa’aki ki he ngaahi totongi kamata, hange ko e totongi ho’o kole visa, ke si’isi’i ange ho taimi ke totongi fakafoki ai ‘a e kautaha ‘oku ke ngāue ki ai he taimi hoko mai.

‘Oku mau ‘amanaki na’a ke sai’ia ho’o hoko ko e tokotaha ngāue fakataimi ‘i ‘Aositelelia pea ko e pa’anga na’a ke ma’u mo e poto’i ngāue mo e taukei na’a ke ako ‘e kau lelei kiate koe mo ho komiuniti.

FAKAMATALA MAHU'INGA KI HE KAU NGĀUE FAKATAIMĪ

Fakamatala ki ho'o folau vakapuna	Fakaikiiki
'Aho tu'uta ki 'Aositelelia	
'Aho foki ki ho fonua	
Fakaikiiki ho'o folau mo e Fika ho'o folau – 'Alu Atu	
Fakaikiiki ho'o folau mo e Fika ho'o folau – Foki Mai	
Kautaha vakapuna	

Fakaikiiki e Malu'i ki he Mo'ui	Fakaikiiki
Hingoa 'o e kautaha	
Fika memipa	

Fakaikiiki e Tukuhau	Fakaikiiki
Fika e Faile Tukuhau	

Fakaikiiki e Vāhenga Malōlō Fakata'u (Superannuation)	Fakaikiiki
Fika e Vāhenga Malōlō	
Kautaha Vāhenga Malōlō	
Fika Pisinisi 'i 'Aositelelia 'a e Kautaha Vāhenga Malōlō	

Fakamatala ki he Pangikē	Fakaikiiki
Fakaikiiki e Pangikē	
Kautaha Pangikē (Vakai ki he Vahe 11)	

Fakaikiiki 'o e Paasipooti	Fakaikiiki
Fika e Paasipooti	
'Aho 'Osi Ai	

Telefoni: +61 2 6240 5234
Telefoni Fakavavevave Ma'ae Polokalama Ngāue
Fakataimī('i 'Aositelelia) 1800 515 131
'Imeili: seasonalworker@employment.gov.au
Facebook.com/SWPAus | Twitter @SWPAustralia
www.employment.gov.au

Tongan (Tonga) version September 2019